

دابه شکردنی دهسه لاته کان له ئيران

دهزگای چاپ و بلاوکردنه وهی

زنجیره ی روشنبیری

*

خاوه نسی ئیمتیاژ: شهوکه ت شیخ یه زدین

سه رنووسه ر: به دران شه همه ده هه بیب

ناوونیشان: دهزگای چاپ و بلاوکردنه وهی ئاراس، گه رپه کی خانزاد، هه ولیر

س.پ. ژماره: ۱

www.araspublisher.com

دابه شکردنی دەسەلاتەکان لە ئێران

پروڤیسۆر یان یەرپە

زانکۆی لوند

یارمەتیدەری پروڤیسۆر سوننە پیترسۆن

زانکۆی یۆتەبۆری

وەرگێڕانی لە سویدییه‌وه

فایه‌ق سەعید

پیشکەشه: بەسۆزی دایکم

ناوی کتیب: دابه شکردنی دەسەلاتەکان لە ئێران

نووسینی: پروڤیسۆر یان یەرپە

وەرگێڕانی لە سویدییه‌وه: فایه‌ق سەعید

بلاوکراوەی ئاراس- ژماره: ۳۲۵

دەرھینانی هونەری: بەدران ئەحمەد حەبیب

دەرھینانی بەرگ: ئاراس ئەکرەم

هەڵەگری: هەندرین شییرزاد

هەڵەگری سەر کۆمپۆتەر: عەزیز عەبدوڵخالیق

سەرپەرشتیی چاپ: ئاوردەحمانی حاجی مەحموود

چاپی یەكەم ، هەولێر- ۲۰۰۴

لە کتیبخانەی بەرپۆه‌رایه‌تیی گشتیی رۆشنییری و هونەر لە هەولێر ژماره

(۴۰۵) ی سالی ۲۰۰۴ ی دراوہتین

ئەم كەتتیبەى لە بەردەستاندايە دەبوو بەشیک بووایە لە کتیبی
"دابەشکردنی دەسەلات" کە لە دیسامبەری ۲۰۰۳ دا چاپ کرا و لە
بەهاری ۲۰۰۴ دا لە سوید خەلات کرا، بەلام لەبەر ھۆیکە تەکنیکی کە
لە دەستی مندا نەبوو ئەو کارە نەکرا. ئەم بەرھەمە ناودارترین پروفیسۆری
ئیسلامناسی سوید Jan Hjärpe بەھاوکاری لەگەڵ یارمەتیدەری پروفیسۆر
Sunna Persson نووسیویانە و لە لایەن دەزگای SNS ی سویدیەو لە
سالی ۲۰۰۴ دا لە چاپیکى تازەدا بلاو کراوەتەو. ئەم وەرگێرانە لەو
چاپەى سەرەو کراوە بەکوردی. ریتز و سوپاسیکى زۆرم بۆ پروفیسۆری
ناوبرا ھەیکە لەسەر داواکاری خۆم پیشەکیەکی تاییەتی لە مانگی
مای ئەمسالدا بۆ چاپە کوردییەکە نووسیو. ھەرھەا ریتز بۆ کاک
ئەحمەدی ئەسکەندەری ھەیکە بەکتیبەکەدا چوووە و لە برى من ئەرکی
نووسینی پیشەکیەکەى گرتە ئەستۆی خۆی.

ماوەتەو بەلیم نووسەرەکان شەش پەراویزیان نووسیو کە بریتین لە
پەراویزەکانی (۱، ۲، ۳، ۴، ۶، ۱۳) و من بەپیتی "ن" لە پەراویزەکانی
خۆم جیام کردوونەتەو.

فایەق سەعید

ستۆکھۆلم ۲۰/۷/۲۰۰۴

ئەم کتیبەکە

«دابەشکردنی دەسەلاتەکان - کۆماری ئیسلامی ئێران» کە لە لایەن
پروفیسۆری ئیسلامناس «یان یەرپێ» و یاریدەدەری پروفیسۆر «سوننی
پیرسون» ھە نووسراوە بەشیکە لە کتیبیک لە ژێر سەردێری «سیستەمی
سیاسی ولاتانی دەرەو». ئەم کتیبە لیکۆلینەو ھەیکە زانستییانە بە لەسەر
سیستەمی سیاسی ولاتانی بەریتانیا، فەرانسە، ئەمریکا، ئەلمان، ژاپۆن،
رووسیا، چین، کینیا و تانزانیا و ھەرھەا ئێران کە بەتایبەت بۆ زانکۆکان
نووسراوە.

یەكەم جار سالی ۱۹۸۹ پروفیسۆر یان یەرپەم لە کۆبوونەو ھەیکەدا بینی
کە خاچی سووری سوید بۆ لیکۆلینەو لەسەر دۆزی کورد داینابوو. لەو
کۆبوونەو ھەدا یان یەرپێ و تاریکی بەنرخى پیشەکەش کرد و سەرنجی
بەشدارانى بەو پراکتیشا کە دوو پرسپاری ئاراستەکردن. یەكەم: بەرزترین
دەسەلاتی ئایینی توکتیبە؟ دووھم ئایینی فەرمی (رەسمى) بۆ دادەنریت؟
ھەر کەسە و بەشێو ھەیک وەلامی دایەو بەلام وەلامەکەى خۆی سەرنج
پراکتیش بوو بەتایبەت بۆ کەسێکی وەکو من کە لە پۆژھەلاتی کوردستانەو
ھاتبووم و بەتەواوی دەمزانی دەسەلاتی حکوومەتی ئایینی لە کردەو ھەدا چ
ئاکامیکى لێ دەکەوێتەو. وەلامی پرسپاری یەكەمی ئاوا دایەو:
بەرزترین دەسەلات بۆ ھەر کەسێک سەر بەھەر ئایینیک بیت ھەر خودی
خۆیەتی! واتە ئەگەر دەسەلاتیکى بەرز لە سەرھەو دابنریت ئەوا دەبێ لە
قسەى دەرئەچیت و ھەر چۆنیک ئەو ئەمرى کرد ھەر دەبێ وا بکەیت و
ئەمەش دوورە لە ئازادی و دیموکراسی و سەرھەستی تاکە کەس.

وەلامی پرسپاری دووھمیش ئەو بوو کە ئایینی رەسمى لە ولاتیک
دەبیتە ھۆی ئەو ھەیک ئەوانەى لە دەرھەو ئەو ئایینە بن لە ھیندیک لە
مافەکانی شارۆمەندان (ھاولاتیان) بێ بەرى دەکرین. مافی تەواو ھەر بۆ

دانیشتوانی سەر بە ئایینە ڕەسمییەکیە نەک بۆ ھەموو تاکەکانی ولات.

کاتیەک کاک فایەق سەعید ئاگاداری کردمەو لە وەرگێڕانی ئەم باسە، دەستخۆشانەم لێ کرد و داواکەیم بۆ نووسینی پێشەکییەک بەخۆشییەووە قبوڵ کرد. ئەم چەشنە باس و بابەتە بۆ کتیبخانەی کوردی زۆر پێویستە و بەتایبەت لە کاتیەکدا کە خۆبەکارانی کوردی زانکۆکانی دەرەوێ ولات کەمتر خۆیان لەم بابەتە داوە. دامەزراندنی حکومەتیکی ئیسلامی لە ئێران، چاو خشاندنیک بەسەر ڕووداوەکانی بەتایبەت پاش پاپەرینی ۱۹۹۱ لە باشووری کوردستان و پەیدا بوونی چەندەها حیزب و ڕێکخراو و داموودەزگای ئایینی لە کوردستان و لە دەرەوێ ولات، ھەر وەھا ئالوگۆرەکانی پاش یازدە سێپتامبر ھەموو ئەمانە پێویست بوونی لیکۆلینەوێ بە تێیانە و قوول لەسەر ئایین و کاردانەوێ لە کۆمەڵگادا دەستنیشان دەکەن. فاکتەرێکی تازە کە کاریگەرییەکی زۆری لەسەر کورد ھەیە ئەوێ کە پاش ڕووخانی ڕژیمی سەدام، شیعەکان بەھەموو بالەکانیانەووە ڕۆلێکی گرینگیان لە مەیدانی سیاسی و کۆمەڵایەتیدا پەیدا کردووە لە عێراق و ھەر وەھا موسڵمانانی سوننەش بۆ بەرەنگاربوونەوێ شیعەکان و بۆ ڕاوەستان لە بەرامبەر ئەمریکا لە ناوچەکاندا کەوتوونەتە جموجۆلیکی تایبەت. کورد بۆ دانانی ستراتیژی خۆی و گەڵاڵە داھاتووی پێویستی بەو ھەبە کە بەوردی لە ئاکامەکانی بەدەسەلات گەیشتنی ئەم ھێزە ئایینیانە بکۆلێتەووە و پێم وایە نووسراوەکە یان یەرپێ ھەنگاویکی گرینگە بۆ ڕوونکردنەوێ چەند لایەنیکی یاسایی، کۆمەڵایەتی و سیاسی ئەو کۆمەڵگایە کە دەکەوێتە ژێر دەسەلاتی سیاسی ئایینەووە.

پروفسیسۆر یان یەرپێ بەحوکمی ئەوێ کە ئیسلامناسە، ھەم قورئان و ھەم کتیبە ئایینیەکانی دیکە بەوردی خۆبەدووەتەووە و لە نزیکەووە ئاگادارە لەسەر ڕووداوەکانی ڕۆژھەلاتی ناوہراست و ولاتانی ئیسلامی. زۆر جار لە دەزگاکانی ڕاگەیانندی سوید وەکو لیکۆلەر و شارەزایەک لەسەر ڕووداوەکانی جیھانی ئیسلام گفتوگۆی لەگەڵ دەکریت. لە خودی

سویدیش لەو بوارانەدا کە دەگەریتەووە سەر چۆنیەتی باری ژیان و تیکە لاو بوون یان ھەلاوردنی بیگانەکان و ھەر وەھا باسی کەمایەتییە ئایینیەکان وەکو پسیپۆریک ڕاویژی لەگەڵ دەکریت و لە دەزگاکانی ڕاگەیانندی ئەم ولاتەدا سیما یەکی ناسراوە.

بەتایبەت پاش ڕووداوەکانی ۱۱ سێپتامبر ئەو ڕاستییەکی حاشا ھەلنەگرە کە ژمارەیک لە لاوان و گەنجانی کورد و سەر بەنەتەوہکانی دیکەش لە دەرەوێ ولات ڕوویان کردووەتە ئیسلامی سیاسی و سەرەرای خۆبەدووەاری و تیکە لاوی زۆر لەگەڵ کۆمەڵگای ڕۆژئاوا پەسنی توندپەرەو ئیسلامییەکان دەدەن. ھەر کەسیک دلی بۆ دواڕۆژی ئەم لاوانە و ھەر وەھا کۆمەڵگای مەزھابەتی لێ بدات، ناتوانیت ھەر تەنھا بەدژایەتی کردن و لە دوورەووە نەفرت کردن لە توندوتیژی و تیرۆریزم بەرەنگاری توندپەرەو ڕێکخراوە سیاسیە ئیسلامییەکان و ڕێبەرەکانیان بێتەووە. بەلکو گرینگ ئەوێ بەزانیەت ھۆی ئەم ڕوو تیکردنەوێ لاوانی کورد و ئەوانە دیکە چییە و ئەو چ بۆشایییە کە لە کۆمەڵگادا کە ھیزی کۆنخاوە و پاشکەوتووی وەھا پری دەکەنەووە کە نمونەوێ حکومەت کردنەکان لە ناو تالیبانی ئەفغانستان و یان لە لای لایەنگرانی ئەوان لە کوردستان و لە ئاسیا و ئەفریقا دەبیریتەووە. دەبێ ھەنگاوی پێشگیرانە ھەلبگیریت پێش ئەوێ گەنجەکان بکەوونە ناو داوی ڕێکخراوە توندپەرەو ئیسلامییەکانەووە. پروفسیسۆر «یان یەرپێ» لەو کەسانەوێ کە بەپەرۆشی دواڕۆژی ئەوێ تازەوێ.

یان یەرپە باسیکی دەوڵەمەند لەسەر سیکۆلاریسم (عیلمانیەت) دەکاتەووە و بۆ نمونە دەلی: «پێش مەرجی سیکۆلاریسم ئەوێ کە ھەموو کەس لە بەرامبەر یاسادا بەرامبەر بیت». لێرەدا باسی سوید دەکات کە لەو ئایین ھەلویتەوێکی تاکە کەسە و ھیچ چەشنە کاردانەوێکی نییە لەسەر شارۆمەندییەتی (ھاوالاتی بوون) و یان جیگا و شوینی تاکە کەس لە کۆمەڵگادا. دواتر باسی تورکیا و سیستەمی سیکۆلاری ئەوێ دەکات و

سهرنجیک له یاسای بنه‌ره‌تی میسر نه‌داته‌وه که له‌ویدا شه‌ریعت و ه‌کو «سهره‌کیتیرین سهرچاوه‌ی یاسادانان» هاتوه. به‌لام په‌رله‌مانیکیان هه‌یه که یاسا داده‌نیته.

لی‌ره‌وه ده‌چیتته سهر باسیکی گرینگ واته «سهره‌ست بوون له هه‌لبژاردنی ئاییندا» له ئیران. نمونه‌ی ماموستایه‌کی زانکو دینیتته‌وه که ده‌بی به‌شداری نوپزی جومعه بکات نه‌ک له‌بهر نه‌وه‌ی خو‌ی له پروانگه‌ی ئایینه‌وه به‌پیتوستی ده‌زانیت به‌لکو له‌بهر نه‌وه‌ی که نه‌گر نه‌چیت بو‌ئو نوپزه کاره‌کی له دست ده‌دات. له ئیران مرۆف ناچاره سهر به‌ئایینیک بیت له ئایینه ره‌سمیه‌کان. ههر بو‌یه‌ش باوه‌ری ئایینی تاکه‌کانی کومه‌لگا تو‌مار ده‌کریت و ئیتر له‌وه ده‌رده‌چیت که هه‌لو‌تسته‌یه‌کی تاکه که‌سی بیت. به‌بو‌چوونی یان یه‌ری له ولایتیکی و ه‌کو ئیران «نازادی ئایین مانای نه‌وه‌یه که شارۆمندان مافیان هه‌یه له به‌رامبه‌ر یاسادا جیاواز بن!» واته که‌سانی سهر به‌که‌مه ئایین و ئایینزاکان راسته سهره‌ستان له هیندیک بواری ئایینی خو‌باندا به‌لام له زور شتی دیکه‌دا ده‌که‌ونه ژیر ده‌سه‌لات و یاسای ئایینی سهره‌کی ولاته‌که.

له دونیای ئیسلامدا به‌پیتی لیکدانه‌وه‌ی پرۆفیسور یان یه‌ری په‌هه‌نده‌کان به‌رامبه‌ر به‌یه‌ک راده‌ه‌ستن: له بواری کاروباری ئاییندا سیکولاریسم دژ به‌ئیسلا میسم ده‌ه‌ستیت و له بواری لیکدانه‌وه‌ی ناوه‌رۆکی ئاییندا نه‌ریترگریی دژ به‌مودیرنیسم ده‌ه‌ستیت. ئایین و ه‌کو دانانی ره‌سم و یاسایه‌ک ده‌بیریت که ده‌بی بو کومه‌لگا دابنریت به‌بی ره‌چا‌و‌کردنی نه‌وه‌ی که ئایا تاکه‌کانی کومه‌لگا باوه‌ریان به‌ئایینه‌که هه‌یه یان نا.

یاسای کوماری ئیسلامی ئیران به‌که‌م یاسای بنه‌ره‌تی نووسراوه له جیهاندا که له گوین پرۆفیسور یه‌ری به‌کرده‌وه و پراوپر له‌سهر بناغه‌ی بی‌ری ئایینی بو دامه‌زاردنی یاسا و ری‌سای کومه‌لگا دامه‌زراوه و ههر

بو‌یه لیکولینه‌وه و دانه به‌ریاسی نه‌م یاسایه گرینگیه‌کی تایبه‌تی هه‌یه. نه‌م یاسایه تایبه‌ته‌ندی شیعه‌گری هه‌یه و گرینگترین چه‌مکه‌که‌یشی ویلایه‌تی فه‌قیهه. هه‌روه‌ها ئه‌رکی سهرشانی ده‌وله‌ت نه‌وه‌یه که بزانی ئایا یاسای خودایی به‌پتوه ده‌چیت یان نا! به‌واتایه‌کی دیکه نه‌ک دین له ده‌وله‌ت جیا نییه، به‌لکو ده‌وله‌ت به‌ته‌واوی ئیسلا مییه. لیره‌دا جیگای خو‌به‌تی ئامازه به‌و راستیه‌ بکریت که له ئیران نه‌ک ههر له ناو پروناکبیرانی سیکولار و له ناو به‌ره‌ی ئوپوزیسیونیدا، به‌لکو ته‌نانه‌ت له ناو هیندیک له تو‌پزهران و پروناکبیرانی موسلمانیه‌مانه‌وانگی ناوخو‌ی ئیرانیشدا لایه‌نگری له جیا‌کرده‌وه‌ی ئایین له ده‌وله‌ت زور په‌ره‌ی گرتوه.

خالیکی سهرنج پاکیشی باسه‌که‌ی لیره‌دا نه‌وه‌یه که نه‌لی له کوماری ئیسلامی ئیراندا ئه‌رکی په‌رله‌مان نه‌ک دانانی یاسا به‌لکو ته‌فسیر و وه‌رگیرانی نه‌و یاسایانه‌یه که پیشتر له لایه‌ن خوداوه داناون. دیاره له‌وه‌ها سیسته‌می‌کیشدا وه‌ستان له به‌رامبه‌ر یاسا و په‌یره‌ویی نه‌کردنی نه‌و یاسایه وه‌نه‌بیت به‌کرده‌وه‌یه‌کی یاسا شکینه‌رانه دابنریت به‌لکو «شه‌ره له دژی خدا» و نه‌وه‌ش تاوانیکی گه‌وره‌یه و ههر به‌و پتیه‌ش سزا ده‌دریت. نه‌مه‌یه مه‌ترسی گه‌وره له‌سهر نازادی و دیموکراسی و مافی تاکه که‌س له کومه‌لگای ئایین سالاردا.

یان یه‌ری له‌م به‌شه‌ی کتیه‌که‌دا له‌سهر کوردستان هیچی نه‌نوسیه‌وه. هه‌یه‌که‌شی په‌نگه نه‌وه بیت که پرسی کورد له کوردستانی ئیران تیکه‌ل به‌ئایین نابیت و ده‌که‌وپته خانیه‌ی خه‌باتی نازادیخوازانه و نه‌ته‌وایه‌تییه‌وه. راسته زۆریه‌ی کورده‌کان موسلمانیه‌ سونین به‌لام له کوردستان شیعه‌ش زۆرن و هه‌روه‌ها خه‌لکی سهر به‌هه‌موو ئایین و باوه‌ره‌کانی دیکه‌ش هه‌ن. لیره‌دا پیتوسته بگوتریت که سهره‌رای نه‌وه‌ی له میژوودا زور جارن ری‌به‌رایه‌تی بزوتنه‌وه نه‌ته‌وایه‌تییه‌کانی کوردستان به‌ده‌ست که‌سایه‌تی ئایینییه‌وه بووه، خودی بزوتنه‌وه سیاسییه‌کانی کورد سیکولار بوون و هیچ کامیان ئامانجیان دانانی حکومه‌تیکه‌ی ئیسلامی - کوردی نه‌بووه.

له وەرگێرانی ئەم بابەتەدا وەرگێر واتە کاک فایهق له بهر گرینگ بوونی بابەتەکه، دهقی هیندییک له برگه و مادهکانی «قانون اساسی» ئێرانی به فارسی نووسیوه تهوه که ئەمەش کارێکی باشه و به تایبەت ئەو که سانهی فارسی تی دهگەن باشتەر له ناوهڕۆکی باسه که نزیک دهبنهوه.

ئەو شوپنانهی که وشەکان به لاتین نووسراون له بهر ئەوهیه که نووسه رانی بابەتەکه له بهر ناشناکردنی خۆینه ری سویدی به دهقی چه مکه عه ره بی و ئیسلا مییه کان بهو شیوه نووسیویانه. له کۆتاییدا دهستخۆشی ده که م له کاک فایهق بۆ وەرگێرانی ئەم بابەتە به پێتزه و هیوادارم خۆینه رانی کورد که لکی زۆری لێ وەر بگرن.

ئەحمەد ئەسکە ندهری

ستۆکھۆلم

به هاری ۲۰۰۴

پێشهکیی نووسەر بۆ چاپی کوردی

فارسه کان گه وهره ترين گروپی نه ته وه یین له ئێراندای و نزیکه ی نیوه ی دانیشستوانی ولاته که پێک دێن. فارسی زمانی فه رمی ئێرانه و له ئیداره کانی ده وله تیشدا هه ر ئەم زمانه به کار دیت. له دوا ی ئەمانه وه تورک زمانه کان به دووه مین پله دین و له ناو ئەم گروپه شدا تازه ریه کان گه وهره ترين به ش پێک دێن. تورکه کان یان تورک زمانه کان نزیکه ی به ک له سه ر پینج یا پچپک زیاتر له دانیشستوانی ئێران پێک دێن. به دهر له فارسه کان، تازه ریه کان زیاتر له هه موو گروپه نه ته وه ییه کانی دیکه خۆیان له ناو پیناسه ی نه ته وه بی ئێراندای گونجاندوه ی یا توندۆ ته وه. بوونی هه ندی نائارامی و داواکاری دان پیدانان به زمان و کولتووری نه ته وه بی تازه ریه کان، هه یج له و خۆگونجانده ی ئەوان ناگۆریت. مرۆف ده توانی ئەوه ش یاداشت بکات که له ناو تازه ریه کانیشدا جوړه دژایه تیکردنیکی خومه یینزم هه یه، بۆ نمونه ئەو گروپانه ی خۆیان له ده وری ئایه توللا شه ریه قمه داری کۆ کردبووه و پشتیوانیان له ره خنه کانی ئەو ده کرد سه به رت به ته فسیری خومه یینی بۆ پرنسیپی و بلیایه تی فه قیه. ئەم ره خنانه ی شه ریه قمه داری بوونه هۆی ئەوه ی ناویراو چه ندین سال ده ستبه سه ر بێت. ده بی ئەوه ش یاداشت بکه یین که مه هدی به زرگانیش که به ئەندازه ی شه ریه قمه داری به رامبه ر به خومه یینزم ره خنه گر بوو، تازه ری بوو. یادکردنه وه ی سالرۆژی له دایک بوونی پالنه وانی سه ده کانی ناوه راست باباکس، له قوناعی داها توودا ده بیته مانیفیستی ناسیونالیزمی تازه ری. مه حموود عه لی چیه ره گانی که گه وهره ترين داکۆکیکه ره له مافی تازه ریه کان، ئەو پۆکه له واشنتۆن ده ژی.

هه ره ها تورکه مانه کانیش تا راده یه ک به گروپێکی گه وره ده ژمێردرین. به لوچه کان و عه ره به کان و به ختیاریه کانیش له گروپه نه ته وه ییه

کورد که نزیکه‌ی ۵٪ - ۱۰٪ دانیششتوانی ئیران پیک دین، پیناسه‌یه‌کی کولتوری زۆر دیار و تاییه‌تی خۆیان هه‌یه که جیا‌یه له پیناسه‌ی فارسه‌کان، ئه‌گه‌رچی هه‌ردوو زمانه‌که‌ش سه‌ر به‌هه‌مان خیزانن (زمانی هیندۆ - ئیرانی). شیوه‌ی دیالیکتی سۆرانی زیاتر له نیو کوردی ئیراندا به‌ریلاوه. ده‌بج مروف ئه‌وه‌ش یاداشت بکات که کورد به‌پرا‌ده‌یه‌کی زۆر زیاتر له گروه‌کانی دیکه‌ی ئیران مۆرکی تریالیزمیان پتوه دیاره: بنه‌مای خیله‌کی حیزه‌کان به‌به‌شیکه‌ی گرینگه‌ی په‌یوه‌ندییه‌ کۆمه‌لایه‌تی و ئابورییه‌کان ده‌میتدرئ. ئه‌م کاره‌ش به‌روونی ده‌توانرئ له‌وه‌دا ببینریت که (بۆ نمونه) شووکردن و ژنه‌یتانی نیوان ئاموزا و پورزاکاندا (یا نیوان خزمه‌ نزیکه‌کاندا) به‌شیکه‌ی ئاسایی له‌قه‌له‌م ده‌دریت. هه‌روه‌ها ده‌بج ئه‌و نه‌ریته‌ش یاداشت بکه‌ین که ژنانی کورد به‌پرا‌ده‌یه‌کی گه‌وره به‌شداری له ژیانیه‌ کۆمه‌لگادا ده‌کهن.

زۆریه‌ی هه‌ره زۆری کورد سوننی مه‌زه‌بن (شافیعی)، به‌لام به‌شیکه‌ی باشی کوردی ئیران شیعی مه‌زه‌بن. سۆفیگه‌راییه‌ی (قادی و نه‌قشبه‌ندی و ئه‌هلی حه‌ق) رۆلی تاییه‌تی خۆیان ده‌گێرن.

ناسیونالیزمی کوردی (به‌داواکردنی ئۆتۆنۆمی) له عیراق و تورکیادا به‌هێزه و له سوریا و ئیرانیشدا بزوتنه‌وه‌یه‌کی دیاره. ژیانیه‌ کۆماری مه‌هاباد (۱۹۴۶ - ۱۹۴۷) که به‌یارمه‌تی شوروی هاته ئه‌نجام زۆر کورت خایه‌ن بوو. به‌لام ده‌بج ئه‌وه‌شمان له یاد نه‌چیت که زۆریه‌ی هه‌ره زۆری کوردی ئیران به‌شدارییه‌کان له ریفرا‌ندۆمه‌که‌ی ساڵی ۱۹۷۹دا نه‌کرد که به‌مه‌به‌ستی پایه‌دارکردنی کۆماری ئیسلامی ساز کرا. کورد له ساڵه‌کانی ۱۹۷۹ و ۱۹۸۱دا پاپه‌رین و شو‌رشی خۆیان ساز کرد، به‌لام له لایه‌ن ده‌وله‌تی ئیرانه‌وه سه‌رکوت کرانه‌وه. له‌وه سه‌رده‌مه‌شه‌وه باری نائارامی له ناوچه‌کانی ئه‌واندا له پیناوی به‌ده‌سه‌سته‌یتانی جو‌ره

ناکۆکییه‌کانی نیوان شورای نگهبان و په‌رله‌مانی ئیران به‌گرتنی به‌هه‌رۆز گیلانپایه، سه‌رۆکی ده‌زگای راگیری ده‌وله‌تی له ئۆکتۆبه‌ری ۲۰۰۲دا ده‌ستی پێ کرد. شورای نگهبان ئه‌وی به‌هۆی سازدانی راگیرییه‌که‌وه تاوانبار کردبوو که به‌پیتی ئه‌نجامه‌کانی ئه‌و راگیرییه‌ زۆریه‌ی ئیرانییه‌کان پشت‌گه‌یری ئه‌وه‌یان ده‌کرد که دیالۆگ له نیوان ئیران و ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌کانی ئه‌مریکادا به‌رقه‌رار بێت. گیلانپایه به‌جاسوسی تاوانبار کرا. په‌رله‌مان که خۆی داوا‌ی له گیلانپایه کردبوو بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌و راگیرییه‌ی بۆ ئه‌نجام بدات، تکای له شورای نگهبان کرد که واز له داواکه‌ی خۆیان بێن و ئه‌و پرۆسه‌یه له دژی گیلانپایه بوه‌ستین. سه‌رۆک خاته‌می داخستنی ئه‌و ده‌زگایه‌ی گیلانپایه‌ی مه‌حکوم کرد. له نۆقه‌مبه‌ری هه‌مان ساڵدا دوو یاسا بۆ په‌رله‌مان پشینیاز کران و قسه‌یان له‌سه‌ر کرا. له یه‌که‌میاندا پشینیازی ئه‌وه کرابوو که شورای نگهبان چیت مافی ئه‌وه‌ی نه‌بج بریاری ئه‌وه بدات که کێ بۆی هه‌بج یا نه‌بج خۆی بۆ هه‌لبژاردنه‌کان کاندید بکات. له دووه‌میشیاندا پشینیازی ئه‌وه کرابوو که سه‌رۆک کۆماربش بواری ئه‌وه‌ی بۆ پره‌خسینریت بۆ ئه‌وه‌ی بتوانج ئه‌و بریارانه هه‌لبه‌وه‌شینیته‌وه که له‌گه‌ڵ یاسای بنه‌رته‌یدا هاودژن یا ناکۆکن. په‌رله‌مان له ۱۰ نۆقه‌مبه‌ردا ده‌نگی بۆ به‌هێزکردنی ده‌سه‌لاته‌کانی سه‌رۆک کۆمار دا.

خۆپشاندانی خۆپندکاران له پیناوی به‌رفراوانکردنه‌وه‌ی ئازادییه‌کان له‌م ماوه‌یه‌دا زۆر بوون. به‌لام شورای نگهبان هه‌موویانی سه‌رکوت کرد و ئاماده‌ نه‌بوو واز له ده‌سه‌لاته‌کانی خۆی بێن.

له ۱۵ ماری ۲۰۰۳دا سه‌رۆک خاته‌می و سه‌رۆکی په‌رله‌مان مه‌هدی که‌روبی له گه‌رمه‌ی گفتوگو‌کاندا له‌گه‌ڵ شورای نگهباندا هه‌ردووکیان کۆبوونه‌وه‌یان به‌جی هیشته. ئه‌م کاره‌ی ئه‌وان پرۆتیه‌ستییک بوو دژ

به خراپه کاربیه کانی رابه ره کونسیرفاتیه کان به مهبهستی تیکدانی پرۆسهی ریفۆرمخوازی حکومەت و ههروهه دژ به زیادکردنی بودجهی شورای نگهبانیش به پێژهی ۵۰٪ له مای ۲۰۰۳یشدا خاتمه می دووباره رهخه کانی خوئی له و رابه ره ئایینیانهی به ره سستیان له بهردهم ریفۆرمدا دانابوو، دووباره کردهوه.

له هاوینی هه مان سالدای ریزیک خۆپیشاندان له لایه ن خۆپێندکارانه وه قه راری گرت، به لām ئەمجاره یان دژ به خاتمه مێش بوو چونکه ئەمیش سیاسه تیککی زۆر وریانوکانه ی پیاده ده کرد. له ناوه راستی مانگی شه شی ۲۰۰۳یشدا ۲۴۸ رهخه گری رژیم له بلاو کراوه یه کدا ئەوه یان ئاشکرا کرد که میلله ت مافی ته وای هه یه که رهخه له رابه ر (عه لی خامه نه یی) و شورای نگهبان بگری و ته نانه ت له کاریش ده ریان بکات. به شتیوه یه کی دی ئەو ۲۴۸ که سه پشتگیریان له و ۱۳۲ ئەندامه ی په رله مان کرد که داوای ریفۆرمیان ده کرد. له سه ره تای ئەمسالدا (۲۰۰۴) پارته که ی خاتمه ی هه ره شه ی ئەوه ی کرد که به شداری له هه لێژاردنه کانی په رله ماندا نه کات، چونکه شورای نگهبان ناوی ۳۶۰۵ کاندیدی له کۆی ۸۱۵۷ کاندید (که ۸۳ کاندیدیان ئەندامی په رله مان بوون) ره ت کرده وه. ههروهه له ۲۱ی جه نیوه ی ۲۰۰۴یشدا ته وای فه رمانداره کانی ئێران داوای دواخستنی هه لێژاردنه کانی په رله مانیان کرد. له لایه کی تره وه شورای نگهبان ئەوه ی قبول کرد که ۱/۳ی ئەو کاندیدانه ی پێشتر ناوه کانیان ره ت کردبووه وه، به شداری هه لێژاردنه کان بکه ن. له یه کی فابریوه ریدا ۱۰۹ په رله مه نتار ده ستیان له کار کیشه یه وه و شورای نگهبانیشیان به هینه نه کایه وه ی ده سه لاتیکی تالیبان ئاسا تاوانبار کرد.

"حزب مشارکت اسلامی" که له لایه ن براکه ی خاتمه مهبه وه سه رکرایه تی ده کرا بریاری ئەوه ی دا که به شداری هه لێژاردنه کان نه کات. خامه نه بیش له لای خۆبه وه بریاری ئەوه ی دا که هه لێژاردنه کان دوا نه خات بۆ کاتیکی تر. سه ره ئه فجام ۱۲۵ په رله مه نتار له کۆی ۲۹۰ ده ستیان له کار کیشه یه وه.

به لām دواتر خاتمه ی په شیمان بووه وه هه لێژاردنه کانییش له ۲۰ی فابریوه ریدا ئەفجامیان گرت. له م کاته دا شورای نگهبان ناوی ۲۵۳۰ کاندیدی (له کۆی ۸۱۵۷) ره ت کرده وه. یه کیکی له و ناوانه ره زا خاتمه ی بوو که سه رکرایه تی "حزب مشارکت اسلامی" ده کرد. سێ رۆژ به ر له هه لێژاردنه کان، واته له ۱۷ی فابریوه ریدا شیرین عه باد ی (وه رگری خه لاتی نۆییل) بریاری ئەوه ی دا که به شداری هه لێژاردنه کان نه کات. له ۱۸ی فابریوه ریشدا ئەندامه کانی په رله مان له نامه یه کی سه ره ئاوه لادا رهخه یان له خامه نه یی گرت.

به م شیوه یه له ۲۰ی فابریوه ریدا هه لێژاردنه کان ساز درا به لām ریزه یه کی که م (۵۱٪) له خه لک به شدارییان تیدا کرد. ئەم ریزه یه له شاره گه وه کاندای له وه ش که متر بوو (له تاران ۲۸٪). سه ره ئه فجامی هه لێژاردنه کان وه کو شتیکی چاوه روانکراو به سه رکه وتنی زۆرینه ی کاندیده "کونسیرفاتیه کان" کۆتایی هات. به م شیوه یه شه رعیه تی سیاسی په رله مان نیشانه ی پرسپاری که وته سه ر و له سه ر ئاستی درێژخایه نیشدا ئەوه ده رده که وی که نه وه ی نوێ ئه مرۆ ناره زایی خوئی به رامبه ر به سیستمی فه رمانه وای ئێران ده بری.

یان یه رپه

پرۆفیسۆری ئیسلامناس له زانکۆی لوند

۲۵ مای ۲۰۰۴

ئىسلام و خىلافەت

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئىمان ئاينىن و سىياسەت بەدرىژايى بەشىكى گەورە مېژووى ئىسلام خۆى لە ناو دەستەواژەى خىلافەتدا بەرجەستە کردووه. زۆرىنەى موسلمانەکانى جيهان خەلیفەيان (وہک پرنسپ) وەک بەرزترین رابەرى روحى جيهانى قبول کردووه. بەلام دەسلەتتى راستەقىنە بەزۆرى لە شۆپنەکانى تر و لە دەست سولتان و ئەمیر و فەرمانرەواکاندا، يا لە دەست داگیرکەرە غەیرە موسلمانەکاندا بووه.

بەشى ھەرە گەورەى رۆژھەلاتى ناوەرەست و باکورى ئەفریقا ھەر لە ۱۵۰۰ھ کانەوہ تا جەنگى جيهانى يەكەم بەلایەنى كەمەوہ بەشىوہیەكى فەرمى لە ژێر قەلەمەرەى دەولەتى عوسمانیدا بووه، ھەرەھا سولتانى عوسمانیش لە ئىستامبول لە ھەمان كاتدا خەلیفەىەكى سونى بووه. ئەم خەلیفەىە لە لایەن شیعەکانەوہ دانى پيدا نەراوہ، چونكە ئەوان پىيان وابوو رابەرى شەرى دەپى لە دەستى ئىمامىكى خانەوادەى عەلیدا بىت. ھەر لەبەر ئەمە فارسەکان لە ژێر دەسلەتتى خەلیفەدا نەبوون و وەكو پرنسپىش ئەویان پى قبول نەبوو. لە بەرامبەر ئەمیشدا چەندىن گروپ و لایەنى لاوازی دیکە ھەبوون كە ھەمیشە لەگەل خەلیفەى عوسمانیدا دەربارەى رابەرتى ئەو لە ناکۆکیدا بوون.

لە ئاستانەى شەرى يەكەمى جيهانىدا دەولەتى عوسمانى بەلایەنگرتنى ولاتەکانى تەوہر بەشداری لەو شەردا کرد و خەلیفە فەتوايەكى لەو بارەىوہ دەردکرد كە تىیدا ئەو شەردى بەجيهاد پىناسە کرد و ئەوہشى روون کردوہ كە بەشداریکردن لەو شەردا، تەنانەت وەكو تاكیش، بەئەركىكى ئايىنى دەژمىردىت. نەدەكرا ئەم فەتوايە بەیەكجاری پشنگوى بخرىت، چونكە دەبوو سەرچاوەى مەترسى بۆ ئىمپراتۆرى بەرىتانى و فەرنسپىش. ئەم فەتوايە بوو بەفەرمانىك بۆ ئەوہى موسلمانەکان رابەرىن بەرپا بکەن.

بەمەبەستى پوچەلکردنەوہى ئەو فەتوايە، موفتىە ھاوسۆزەکانى حكوومەت دژ بەو فەتوايە ئەوانیش فەتواى خۆيان دەردکرد.

ئىمپراتۆرى عوسمانى كە پىشتریش خۆى زۆر لاواز بووبوو، بەھۆى سەرگرتنى ھاوپەیمانیتىيە ناوخۆكانەوہ بەیەكجاری ھەلەشايەوہ. ئەو شكستە بوو ھۆى بەرپابوونى شۆرش لە توركىادا. كەمال ئەتاتورك پروسەى سىكولارىزەکردنى دەولەتى پىادە کرد. توركىا وەكو دەولەتتىكى نەتەوہى پىناسەكرا و ئەم پىناسەکردنەش بوو ھۆى دروستبوونى چەندىن گرفت لەگەل خەلكى یۆنانى و ئەرمەنى و كورددا. ياسايەكى بنەرتى سىكولار جىگەى ياساكانى شەرىعەى ئىسلامى گرتەوہ و ئايىنىش وەكو شتىكى تايبەت بەخودى مرقەوہ پىناسە كرا. واتە ئىسلام ھەمان رۆلى پى بەخشرا كە "ئايىن" لە سەرچەمى ولاتەکانى ئەوروپا ھەيەتى. بەشىوہیەكى تر توركىا وای چاوەروان دەکرد بەر لە ھەموو شتىكى دیکە وەكو بەشىك لە ئەوروپا تەماشبا بكرى. ئەو جلوبەرگانەى پەيوەندىيان بەئايىنەوہ ھەبوو يا ئامازەيان بۆ ئايىن دەکرد (تەربوش، سەرپوش يا حىجاب، جلى دەرويشانە... ھتد) قەدەغە کران. لە سالى ۱۹۲۳دا توركىا بوو بەدەولەتتىكى كۆمارى.

خىلافەت لە سالى ۱۹۲۴دا لابرا. ئەم كارە بوو ھۆى گۆرانكارىيەكى زۆر گەورە لە تەواوى جيهانى ئىسلامیدا. چونكە خىلافەت ھەر لە دوای سەردەمى پىغەمبەرەوہ ئامازەى بۆ ئەو پەيوەندىيە بەردەوامە دەکرد كە لە نىوان ئايىن و سىياسەتدا ھەبوو. ئەو شتە پىرۆزانەى خەلیفەيان بەپىغەمبەرەوہ دەبەستەوہ چ جارن و چ ئىستاش لە ئىستامبول دەپارىزان و دەپارىزىن: بۆ نمونە عەباكەى، شمشىرەكەى، تىر و كەوانەكەى و تەنانەت ئەو ددانەشى كە كاتى خۆى لە شەرى ئوحددا كەوتبوو.

ئەمرۆ پەيوەندى نىوان ئايىن و سىياسەت بەشىوہیەكى دیکە پىناسەى دەكرى. گرفتى رابەر چ ئەوسا و چ ئىستاش ھەر وەكو خۆى بەبى چارەسەر

ماوه تهوه. ئهو ههولانهى له ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰ كاندا بهمه بهستى دووباره دانانهوى خهليفهيهك دران، سهركهوتنيان بهدهست نههينا. يهكيك له هوكارهكانى ئهو سهرنهكهوتنه ئهوهبوو كه شارى مهككه چيتر له ژيتر دهسهلاتى خيزانى هاشميهيهكاندا^(۱) نهما بوو. حيجاز كهوتبووه ژيتر دهسهلاتى خهلكانيكى ترهوه، بهواتايهكى دى دهستى خانهواده سعوديهيهكانهوه.

رۆلى دهولت، خيزان، ئايين

زۆريهى كۆمهنگاكانى نيو جيهانى ئيسلامى (بهدهر له وولاته دهوله مهندانهى كهنداو) له ستروكتورى كۆمهنگايهكى خوڤشگوزهران بهرخوردار نين. له بوارى گهرهنتى و دابينكردى بارى ژيان و ئاسايشى خهلكدا دهولت توانايهكى لاواز و ناچيزى ههيه. له بوارى تهندروستى و يارمهتى خهلكدا له كاتى نهخوشى، بيكارى، خوئندن، بهرگرىكردن له گيان و مولك و مالى تاييهت، تاكهكانى كۆمهنگا پشت بهخيزان، خزم و كهسوكار و پهيوهسته ئايينيهيهكان دهبهستن. ئهم گروپانهش له ناو كۆمهنگا ئيسلاميهيهكاندا وهزيفهيهكى تر و رۆلتيكى تر دهگيرن جياواز له و رۆلهى له ناو "دهولته بههيزهكاندا" ههيانه. ئهم جياوازييهش له ريگههى خوويهوه كار له نورم و پيوهرهكان دهكات.

بۆيه تاكهكانى ئهم كۆمهنگايانه هيج پيوستيان بهوه نيهه هاوخهم و پالپشتى دهولت بن، بهلام پيوسته هاوخهم و پالپشتى ئايينى ئيسلام و خيزانهكانى خوڤيان بن. بهههمان شيوهش خيزان نهك دهولت، دهبيته ئهو تۆره يا ئهو پشتينه كۆمهلايه تيبههى كه پاريزگارى له كۆمهنگا دهكات. له ئهنجامى ئهمهشدا دياردهى خزمپهرستى دپته ئاراهه كه له بهرژهوهندى خزم، كهسوكارى پياو و كلينتهكان (موالى) دابه. يارمه تيدان و بهدهنگهوه هاتنى ئهو خزم و كهسوكار و كلينتانهى (muwali) كه بههاناي يهكهوه دهچن و پيوستيان بهيارمهتى يهكتر ههيه، بهشتيكي سروشتى و ئهركيكي ئهخلاقى دهژميردرى. پهيوهندييهكانى نيوان پاتروڤن و كلينت (المولى والمولى) بهشيكي گهوهه ستروكتورى كۆمهنگا پييك دپنن. ئهمهيان لهم كۆمهنگايانهدا زۆر له دهولت و سنورهكانى دهولت گرنگتره.

ژيان و زيندهگى منال پابهنده بهخيزان و خزم و كهسوكارهوه، ژيان و

گوزهرانی خیزانیش پابه‌نده به‌منالّه‌وه. ئەمەش مانای ئەوه ده‌گه‌یه‌نی که ژن و میتردایه‌تی "ژنه‌یتان و شووکردن" به‌زۆری شتیکی تایبەت نییە بەخودی تاکه که‌سه‌کانه‌وه وەکو له "ده‌ولّه‌ته به‌هێزه‌کان" هه‌یه. خیزان و خزم دوا قسه‌ی یه‌ک‌لاکه‌ره‌وه‌یان له‌م مه‌سه‌له‌یه‌دا هه‌یه. بۆیه دیارده‌ی endogamy، واته ژنه‌یتان له هه‌مان گوشت و خوین ره‌واجی خوێ هه‌یه: واته پیاو هه‌میشه له نیو سنووری خزم و که‌سوکار و تایینه‌که‌ی خویدا ژن و ژنخواری ده‌کا. به‌زۆریش ئەوه به‌باشتر ده‌زانری که ژن و ژنخواری له نیو خزمدا (ژنه‌یتان و شووکردن به‌ئامۆزا و پورزا) بێت، یا له‌و جوړانه بێت که بێته هۆی توند و توڵکردنی په‌یوه‌ندی خزمایه‌تی.

هه‌ر کات سیستمی خانه‌نشینی له ولاته‌که‌دا نه‌بێ، پیره‌کان زۆر پابه‌ند ده‌بن به‌بوونی منالّه‌وه. له روانگه‌ی هه‌ر ئیندقیس‌دیکه‌وه (تاکه که‌س) بوونی منالی زۆر له کاتی پیریدا به‌شتیکی ئەقلانی و پتوبست ده‌ژمی‌دری. به‌لام له لایه‌کی تره‌وه به‌رزبوونی رێژه‌ی له دایک بوونی منال بۆته‌ گرفتییکی گه‌وره له به‌رده‌م گه‌شه‌سه‌ندنی ده‌ولّه‌ته‌کاندا. لیڤه‌دا ده‌کرێ ئیران به‌ئومونه به‌ئینینه‌وه که زۆر له‌میژه‌ رێژه‌ی له دایکبوون به‌پیتی ئاماره فهرمییه‌کان تییدا گه‌شتۆته ۳٪، به‌لام به‌ئه‌گه‌ری زۆر له راستیدا زۆر له‌وه به‌رزتره.

له کۆمه‌لگایه‌کی ئاوادا که به‌ر له هه‌موو شتی له روانگه‌ی خزم و عه‌شیره‌ت و تایینه‌وه کار ده‌کات، حکومه‌ت بریتی نییە له چهند وه‌زیرێک که نماینده‌گی حیزبێکی دیاریکراو ده‌کا یا نماینده‌گی کوالیسیۆنی چهند حیزبێکی خاوه‌ن ئایدیۆلۆژیای دیاریکراو ده‌کا، که له په‌رله‌ماندا زۆربه‌یان هه‌یه و له‌ولاشه‌وه که‌مینه‌یه‌کی ئۆپۆزبسیۆنیکی شرعی هه‌یه. به‌لکو حکومه‌ت بریتییه له هاوپه‌یمانیتیییه‌کی زۆر حه‌ساس و ناته‌با له نیوان سه‌رگه‌وره‌ی گروهێ ئیتتیکیه سه‌ره‌کییه‌کاندا یا سه‌رگه‌وره‌ی خزم و عه‌شیره‌ته‌کاندا. ئەندامانی حکومه‌ت له‌به‌ر ئەوه له ناو حکومه‌تدا نین چونکه له باره‌ی مه‌سه‌له ئایدیۆلۆژییه‌کانه‌وه هاوبیرن له‌گه‌ڵ ئەندامه‌کانی

تری حکومه‌تدا، به‌لکو له‌به‌ر ئەوه‌ی هه‌ر که‌سه و بتوانی به‌رژه‌وه‌ندی گروهه‌که‌ی خوێ بپاریزی و هاوسه‌نگی له‌گه‌ڵ گروهه‌کانی تردا رابگرێ.

لوینان نمونه‌یه‌کی زۆر روونه له‌م بواره‌دا. به‌لام ده‌شتوانین ئامازه‌ بۆ ولاتانی شورای هاریکاری که‌نداو Gulf Cooperation Council بکه‌ین، که ستروکتوری عه‌شیره‌تگه‌ری و ده‌سه‌لاتی ده‌ولّه‌تییان به‌خانه‌واده‌ی پاشایه‌تییه‌وه گری داوه. ئەو "ئه‌نجومه‌ن"ه‌ی وەکو حکومه‌تیکی گواستنه‌وه له پاش شەر و داگیرکردنی عێراق ۲۰۰۳ دروست کرا، نمونه‌یه‌کی روونه بۆ دابه‌شکردنی گروهه‌کان له‌سه‌ر بنه‌مای ئیتتیکی، تایینی، عه‌شیره‌تی و ناسنامه‌ی گروهه‌کان. له‌و ئه‌نجومه‌نه‌دا (ئه‌نجومه‌نی فەرمانه‌روایی عێراق - و) هه‌ر گروهه‌ی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی خوێ ده‌پاریزی و له‌گه‌ڵ ئەوانی دیکه‌دا به‌لانس راده‌گرێ.

ئەمەش مانای ئەوه‌یه که وشه‌ی وه‌ک "خیزان"، "حیزی بوون"، "تایین" له‌م کۆمه‌لگایانه‌دا ناوه‌رۆکیکی وه‌زیفه‌یی جیاوازیان هه‌یه له‌و ناوه‌رۆکه‌ی له‌ کۆمه‌لگایه‌کی تری چون کۆمه‌لگای سویدیدا هه‌یانه. ته‌نانه‌ت ئەو حیزبانه‌ی که خاوه‌نی نیشانه و سیمبۆلی ئیدیۆلۆژییشن هێچ جوړه جیاوازییه‌کیان له‌گه‌ڵ گروهه‌ ئیتتیکیه‌کان یا گروهه‌ تایینی - ئیتتیکیه‌کاندا نییە. به‌لام ستروکتوری کۆمه‌لگاکان له‌ گۆراندا. له هه‌مان کاتیشدا ئاره‌زوویه‌کی هۆشمه‌ندانه هه‌یه له "ولاتانی سی‌یه‌مه‌وه بۆ ولاته‌ پێشه‌سازیه‌کان". پرۆسه‌ی پێشه‌سازیکردن و گۆرانی باری ئابووری گۆرینی ستروکتوره‌کانی کۆمه‌لگا به‌ره‌و پێشه‌وه ده‌با.

ئەمەش ده‌بێته هۆی ئەوه‌ی پتوهر و نورمه‌کان گۆرانیه‌ن به‌سه‌ردا بێت، پێشه‌ کۆنه‌کان و کار و کاسبی نه‌میتن و هی تازه‌ جیگایان بگریته‌وه. به‌هه‌مان شێوه‌ش ئینستیتیۆی تازه‌ بێته‌ ئاراوه.

له ئاستانه‌ی گۆرانی کۆمه‌لگادا چ تایین و چ خیزانیش ده‌بینه‌ گرتی گه‌وره. مه‌به‌ستمان ئەوه نییە که مرۆف وازیان لی دینی، به‌لکو

وهزيفه كانيان و پانتايي وهزيفه كانيان وهكو جارن زور روون نابن. نهو شتانهي كه چيتر روون و ديار نين يا ماناكانى خوځان له دهست داوه پيويسته شى بكرينهوه و بهشيوهيهكى جودا له شيوه نهريتييهكهى خوځى تيگه شتتمان بويان هه بئ. نهو كار هس پيويستى به (اجتهاد) ههيه - نهو تيرمه گوزارش له تفسيريكي تازهى ئيسلام دهكات.

نهو پوژ زور چاره سهر ههن، يه كيك له وانه نهويه كه سويد پوژي له پوژان هه لبيژارد، نهو يش سيكولاريزه كردنى وهزيفه كانى دهولت، پاريزگان، شاره وانبييه كان و بهشيوهيهكى گشتيش سيكولاريزه كردنى "كومه لگا" بوو. بهشيوهيهكى دى نهو بواره نوپيه به بواريكي مادى دهژميردرا، واته يه كسان بوو به پيروز كردنى يا تايبه تيزه كردنى تايين: واته تايين وهكو شتتيكي تاييهت به تاكه كه سه كانه وه ته ماشا دهكرا و له مهسه لهى ها ولا تيبوون و پله و پايه و هه لو تيستى نهو كه سانه له ناو كومه لگادا هيچ جوړه پوژيكي نه ده بينى. له نيو جيهانى ئيسلاميدا توركييا سيكولاريزمى هه لبيژارد و خستيه ناو ياساى بنه رته يي خو به وه. يه كيك له مهرجه كانى سيكولاريزم نهويه كه هه موو ها ولا تيان، به بئ ره چاوكردنى پاشخانى تايينيان، ده بئ له بهردهم ياسادا وهكو يهك بن. هه مان ياسا و هه مان ريسا وهكو پرنسيپ، به بئ جياوازي به سهر هه موو كه سيكدا ده بئ پياده بكرت. بهم پييه تايين ته نها لهو مهسه لانه دا په يوه ندى به دار شتتى ياساكانه وه ده بئ كه له بيرو راى گشتييه وه سه رچاوه يان گرتبئ، به لام سيستمي ياسايي به ته نها بريتى نييه له مه و نه مهش هه موو ياسا و ريساكانى كومه لگا پيك ناهيتئ. له ياساى بنه رته تى توركيادا نه وه قه دهغه كراوه كه بهشيوهيهكى راسته وخو تاماژه به ياسا و ريسا تايينبييه كان بكرئ و له دانانى ياساكاندا سووديان لي ببيريت، يا وهكو ياسايه كى دهولت پروپاگنده بو تايين بكرت. واته ياساى بنه رته تى توركييا لهم بواره دا زور له ياساى بنه رته تى سويديش زياتر تايينى خستوته په راويزه وه. له ياساى بنه رته تى ميسريد ا تاماژه بو ياساكانى خوا (شهرعه) دهكرئ به لام ته نها وهكو "سه رچاوهيه كى

سهره كى ياساى بنه رته تى" تاماژه ي پئ دهكرئ. واته دهسه لانه ياسادانان نه نجومه نى نيشتيمانى دهگريته وه و هه موو ياساكانيش (پيش كات له لايه ن خواوه) دانراون. نه مهش بهو مانايه ديتته وه كه پرۆسه ي ياسادانان بريتييه له تفسيري پرنسيپه كانى ئيسلام، به مهرجئ نهو كار ه سهره رى نهو نه نجومه نه نه به زيني كه ياساكان داده نئ، ته نانهت له حاله تيكد ا نه گهر دادگاي بالاش بهو ياسا يانه دا بچيته وه بو نه وه ي بزاني كه دژ به ئيسلامن يا نا، نه وه ده بئ نهو سهره ريبه بپاريزريت.

مروث ده توانئ رپگ چاره يه كى تريش هه لبيژريت. واته له برى دهوله تيكي سيكولار كه تيايدا تايين بكرئ به شتتيكي تاييهت به تاكه كه سه كانه وه (تاييه تيزه كردنى تايين)، ده توانري خودى تايين سيكولاريزه بكرئ. به واتايه كى تر ده شئ بوتري تايين له دهوله تيكي خواهن ته كنريك و خواهن سيستميكي رپك خراوه يي به رز كه بير و بوچوونه جياوازه كان تيايدا گه شه يه كى زوريان كردوه، دهكرئ بيسته ياساى كومه لگا. له دواى شوپشه وه له ئيران هه ول بو پياده كردنى نهو رپگ چاره يه درا. له ئيران ياساكانى تايينزاي جه عفه رى كه به شيكن له ياساكانى شه ربه يى ئيسلامى - شيعى كراون به ياساى دهولت. نه مهش بووه هوئى گه شه سه نديكي زور و هاتنه كايه وه ي گه لي ته فسيري تازه لهو ياسا يانه دا كه له زور بواري نويدا پياده كران. يه كيك لهو بواره گرفت ناميزانه نهو دهوله ته مؤديرنه ي ئيران بوو. نه مه ماناي نه وه شى دهگه ياند كه كولتور و سيرونييه تايينبييه كان بوونه به شيك له پايه كانى ها ولا تيبوون. ماموستايه كى زانكو وهكو نهرك ده بئ به شدارى له نوپي هه نيدا بكات. نهو كار هى نهو مهرج نييه ناواختيكي تايينى هه بئ بو نهو، به لام بو نه وه ي كاره كى خوئى له دهست نه دا ده بئ لهو نوپزه دا به شدارى بكات.

نازادى تايين له وي ماناي نهويه كه خه لك مافى نه وه ي هه يه له به رامبه ر ياسادا جياواز بيت. نه مهش ماناي وايه هه ر كه سيك كه تايينتيكي ترى بيت بوئ هه يه به لايه نى كه مه وه له هه ندى رووه وه په پره وي

له ياسا و رېساكاني تايينه كهي خوې بكات. وهكو پټويستيش زور پټويسته كه هه موو يه كڅ سهر به تايينيكي دياريكراو بيت. دوور له وهى مروث برواي هه بڼ يا نه بڼ، وهكو ياسا ده بڼ سهر به يه كڅ له و تايينانه بيت كه مؤله تيان پڼ دراوه و نه م پاشخانه تايينييهش ده بڼ له لاي دهولت ناونووس بكرئ. چونكه نه م كار ه يا تايين به شپوه يه كي گشتي له ئيران شتيك نييه تاييه ت به تاكه كه سه كانه وه. تايين وهكو سيستم يكي هه مه لايه ن "Comprehensive system" چاوي لځ ده كړئ و له هه مان كاتيشدا ياساي فهرمي دهولت و نه و سيستمه سياسييه كه له م روانگه يه وه به سيستم يكي توتاليتار پيئاسه ده كړئ.

په ره سه ندني كومه لگا پټويستي به ته فسيري نوئ هه يه. به تاييه ت نه و كه سانه ي له م بواره تازه يه دا كار ده كه ن پيئان وايه نه م پټويستيه شتيكي زور به په ليه و ده بڼ نه نجام بدرئ. بويه هيج سهر نييه نه وه ي پټي ده لځن بزوتنه وه ي ئيسلامي (يا فونده ميتتاليسي) له جيهاني ئيسلاميدا به زوري ره گي بنه ماكاني خوې له نيو نه م گروهه دا كوتاهه. ئيسلامييه كان له ناو يه كي تي خو يندكاراني به شي ته كنيكي و زانستيدا زورينه پيئك دځن، به لام له به شي زانسته مروثايه تيه كان و كومه لايه تيه كاندا به و شپوه نځن. نه مانه بو نه وه هه ول ده دن كه تايين بيته ياساي كومه لگا و سيستم ي ياساي له ولاته كه دا. به لام لځره دا باس له نه رينگه رايي نييه، نه وان نايانه وئ نه و كومه لگا كونه ي جارن دروست بكه نه وه، به لكو ده يانه وئ دهولت، رځكخراوه كاني دهولت، باري ئابووري و ته كنيكيش مؤځن بيت.

نه م گروهه پانه به زوري پشتگيري له ته فسيريكي (تا راده يه ك) راديكالي ناوه روكي ئيسلام ده كن. به لام هو كاري يا مافي بووني دهولت (raison d'être) به و شپوه يه ي له قورئاندا هاتوه (۱۰۰/۱۰۴:۳) بو نه وه يه كه "الامر بالمعروف والنهي عن المنكر" بكات. تايين شتيكي تاييه ت نييه به لكو ياسايه و ده بڼ هه موو كه س پياده ي بكا، جا كه سه كان بروايان پټي

هه يه يا نا نه و يان شتيكي تره.

له روانگه ي وه زيفه كاني تايينه وه سيكولاريزم دژ به ئيسلاميزم ده وه ستيتته وه. هه روه ها له روانگه ي ته فسيري ناوه روكه كانيانه وه نه رينگه رايي دژ به مؤځنيزم ده وه ستيتته وه.

به هه مان شپوه ستروكتوري كومه لگا ي عه شايه ري و خزمايه تي دژ به ستروكتوري دهولته تي مؤځن ده وه ستيتته وه. هه روه ها پيئان وايه سه رجه مي موسلماننه كان وهكو ميلله تيكي به رفران (امة) دژ به خه با تي گروهه ئيتنيكيه جياوازه كان له پيئاوي دهولته تي نه ته وه يي ده وه ستيتته وه. ئيمه له م بواره دا خه با تيكي له پيئاوي رابه رايه تي كردن و شه رعيه تدا به دي ده كه ين.

پاشاوه سیاسی و میژوواییه کان

محهمه د رها په هله وی له سالی ۱۹۷۱دا له پرسپیولیس "دهولته تی فارس" یادی ۲۵۰۰ ساله ی مهمله که تی فارسی کرده وه. کوږشی گه وره وه کو رابه ری زله یزتیکی مه زن له روزه لاتی ناوه راستدا له سالی ۵۲۹ پ. ز کوچی دواپی کرد. ثم دهولته ته فارسه زله یزه نه خمینییه (هاخامه نشیه) له سالی ۳۳۶ پ. ز له لایهن ته سکندری گه وره وه دهستی به سهردا گیرا. به لام له سالی ۲۲۴ ز ساسانییه کان جارتیکی دی دهولته تی فارسیان دروست کرده وه. په کیک له شا ساسانییه کان ناوی شاهه نشای له خوی نا، واته شای شاگان. سوپای ساسانی له سهر دهستی سوپای عه ربی ئیسلامی له شهری مه زنی ته لقادسیه له سالی ۶۳۶ - ۱۵۳۷ شکستی خوارد و دواتر ولاتی فارس ئیسلامیزه کرا، به واتایه کی دی ئیسلام بووه ئایینی سهردهستی ولاته که. به شیک کی که می دانیش توانه که ش به رده وام بوون له سهر ئایینی کونی فارسه کان، زهرده شتی و هه روه ها به شیکیش له سهر ئایینی مه سیحی و جوله که.

دواتر سه فیه وییه کان له سالی ۱۵۰۰دا دهسه لاتیان گرتنه دهست. په که مین شای سه فیه وییه کان که ناوی شا ئیسماعیل بو، له سالی ۱۵۰۱دا ئیسلام - شیعه ی^(۲) کرده ئایینی دهولته ت. کردنی شیعه به م شپوه یه، به ئایینی نه ته وه بی فارسه کان، بووه هوی نه وه ی ناسیونالیزمی فارس ئامرازتیکی به هیزی به دهسته وه بیت بو به رگریکردن له خوی له به رامبه ر به شی هره زوری عه رب و تورکه سوننییه کاندا.

له ۱۸۰۰کاندا پاشا قاجارییه کان به و لاوازییه ی خوشیانه وه ده یان توانی ریگه له وه بگرن که ولاته که یان به شپوه یه کی فه رمی کولونیزه بکری، به لام ئیمپریالیسته کان به ههر شپوه یه ک بیت توانیان کونترولی به شیک کی گرینگی کومه لگای فارسی بکه ن. له سالی ۱۹۰۷دا مهمله که تی فارس

کرا به سی به شه وه: رووسه کان به شی باکوربان برد، شانشینه یه کگرتوه کان (به ریتانیا) به شی باشووری روزه لاتیان برد و له نیوان نه دو زونه شدا زونتیکی نیوترال دامه زرا. له سالی ۱۹۱۴دا تارانی پایته خت له لایهن هیزه کانی رووسیا و شانشینه یه کگرتوه کان هوه داگیر کرا. دوا ی شهری یه که می جیهانی بارودوختیکی کاره سات نامیز له م مهمله که ته دا هاته ئاروه و دوا پشای قاجارییه کانیش له کوده تاهه کی سهر بازیدا رووخیترا. نه فسه ریک به ناوی رها خانه وه له تیپی قازاخی ئیرانیدا توانی دهسه لات بگریته دهست و وازی لی هیترا له سالی ۱۹۲۵دا خوی بکاته شای ولاته که و پاشناوی په هله وی بو خوی ه لبرتری. له ماوه ی دهسه لاتی تاکره وانه ی خویدا رها شا هه ولتیکی زوری بو مؤدیرنیزه کردنی ولاته که دا. وه کو هه ولدانیکیش له پینا و به مه بهستی پیکه وه نانی نه ته وه ی ئیرانی، رها شا له ماوه ی دهسه لاتی خویدا ناوی دهولته تی فارسی کرد به ئیران "ولاتی ئاریایه کان".

له ماوه ی شهری دووه می جیهانیدا رووسه کان و به ریتانیا یه کان دووباره به شی باکور و باشووری ئیرانیا داگیر کرد و له سالی ۱۹۴۱دا رها شای دوستی نه لمانیا-یان له سهر کار لا برد. دواتر محهمه د رها په هله وی کو ری رها شایان له سهر ته ختی فه رمانه وایی دانا و به ر له سالی ۱۹۵۳شدا دهسه لاتیکی سیاسی زور که میان خسته ژیر دهستییه وه. قوناعی ۱۹۴۵ - ۱۹۵۳ قوناعی نازادی سیاسی و گه شه سهندنی ناسیونالیزم بو له ئیراندا. سهر وکی به ره ی نیشتمانی محهمه د موسه دهق له ساله کانی نیوان ۱۹۵۱ - ۱۹۵۳دا کرا به سهر وک وه زیرانی ئیران. له کاتی فه رمانه وایی موسه دهقدا کومپانیای نه وتی نه نگلو ئیرانی که مولکی به ریتانیا یه کان بوو خومالی کرا. به ریتانیا و ولاته کانی تری روزه تاش به بایکوتکردنی نه وتی ئیران وه لامیان دایه وه. موسه دهق له سالی ۱۹۵۳دا له ریگه ی کوده تاهه کی سهر بازیه وه که به یارمه تی موخابه راتی به ریتانی و نه مریکایی ساز کرا رووخیترا.

محهمد رها په هلهوی جارتیکی دی له سالی ۱۹۵۳د دهسه لاتی گرتوه دست و توانی ورده ورده هممو دهسه لاته سیاسیه کان به شیوهیه کی رها کونترول بکا. به لام له چاوی خه لکدا نهو هممیشه هر وهکو "شایه کی نه مریکی" مایه وه. ئیران له نیوان سالی ۱۹۰۶ - ۱۹۷۹د به شیوهیه کی فهرمی ولایتیکی پاشایی دهستوری بوو، به لام له راستیدا شا هر له سالی ۱۹۵۳وه وهک تاقه فهرانه وایه کی تاکره له ولاته کهدا فهرانه وایه ده کرد. نیلیتیکی سیاسی و نابوری که له ۳۰۰ کهس پیکهاتبوو، به پشتیوانی شاهه نشا و شاهه نشاش به پشتیوانی نهوان، توانیان هممو دهسه لاته کان بگرنه دهست. دهسه لاته کانی شا له کوتاییدا پشتی به سوپا و دهزگای ناسایشه به ستبوو که تا دهات ته شه نهی ده کرد. له شهسته کانه وه نازاردان و کوشتنی نهیینی و گرتنی خه لک به هوی بیروبا و هره وه له ژیر دهستی دهزگای نهیینی ساو اکدا له زیادبووندا بوون.

محهمد رها په هلهوی له ماوهی فهرانه وایه خویدا کومه لئی ریفورمی نابوری و کومه لایه تی توندی له سهر شیوازی روظنوا وایه پیاده کرد.

پر چه کردنی زور خیرای ئیران له هفتاکاندا، به گویه قسهی شا له سالی ۱۹۷۶د، وا له ئیران دهکات که له داهاتوودا بیسته پینجه مین ولاتی سهریازی له جیهاندا. نه کارهش له سهر موذیلی فهرانه سی یا نه لمانی به رپتوه دهچوو، به لام به بچ پیاده کردنی نهو سیستمه دیوکراسیهی له روظنوا وادا هه بوو. ته وای پارتیه سیاسیه کان، جگه له هه واداره کانی شا خوی، قه دهغه کران. نه قه دهغه کردنه بهر له هممو لایه نیکی تر زیاتر زبانی به پارتی تودهی مارکسی گیاندا. هه لبراردنه کانی په رله مان له لایه ن رژیتمه وه تیکردان. په رله مانی ئیران (مه جلیس) به ته وای له ژیر دهسه لاتی شادا بوو. سهرۆک وهزیره کان و حکومه ته کان له لایه ن خودی شاره ده سنیشان ده کران. سیستمی خویندن و ماسمیدیاکان که مولکی ده ولت بوون، به شیوهیه کی گشتی خه ریکی پیا هه لدان و شکومه ندرکردنی دهسه لاته کانی قه یسهر بوون.

خانه وادهی په هلهوی ترادیسینه کانی قه یسهر و نه رپته فارسییه کانی له ولاته کهدا هه لگرت. گالتی به نایین و شیعه - نیسلام ده کرد و به به شیک له راپردوی له قه لاهم ده دا. دواتر مزگه و ته کان بوونه بنکه یه ک بو بلاو کردنه وهی پروپاگندهی شورشگیرانه له دژی رژیمی شا.

شورشی ئیران (۱۹۷۸ - ۱۹۷۹) بریتی بوو له راپه رینیکی جه ماوهی دژ به رژیتم و دژ به دهسه لاته کانی شا و یاسا کانی نهو. نه شورشه شیوهی تاییه تی گوتاره کی خوی له شیوه زمان و گیرانه وهی میژووی شیعه - نیسلامه وه و هرگرتبوو: ئیرانییه کان به هه مان شیوهی نیمامی سییم (واته وهکو نیمام حوسه یینی کچه زای پیغه مبهر که له سالی ۱۹۶۸د راپه رینی خوی دژ به یه زید ساز کرد) نه مانیش راپه رینی خویان له دژی شا ساز کرد. واته مرۆف دهی ژبانی به خت بکات وهکو نیمام حوسه یین له که ره بلا کردی... هتد. "شا یه زیدی نه سهرده مهی نیمه یه". بویه شیکردنه وه و ته فسیری نه راپه رینه بهم شیوهیه، به گویه گوتار و جیهان بینی شیعی - نیسلامی نمونه یه کی بالای بو خوی دژی وه و دواتریش شه رعیه تی دایه نهو شورشه. وهک ده رنه نجامیکی نه مه شیکردنه وه یه ش پیش و به تاییه ت پاش شورشیش سهر کردایه تی شورشه که درایه دهستی رابه ره نایینییه کان.

دوای شورش یاسایه کی بنه رته تی دانرا که تیدیدا یاسایه کی نایینی جیگه ی یاسا سیکولاره کی گرتوه. له ئیراندا یاسا کانی نایینزای جه عفری وهکو یاسای ولاته که قبول کران و گه وره ترین دهسه لاتی ش (له رتیگه ی قیتوی شورای نگهبانه وه له بهرامبهر په رله ماندا) درایه زاناکان (Ulama)^(۳) بو ته فسیرکردنی نهو یاسایانه.

یاسای بنه‌ره‌تی ئێران که دواى شۆرش بریاری له‌سه‌ر درا له ۲۴ ی ئابانی ساڵی ۱۳۵۸ ی کۆچی - هه‌تاوی نووسراوه، به‌رامبه‌ر به ۲۴ ی ذوالحیجه‌ی ساڵی ۱۳۹۹ ی کۆچی - قه‌مه‌ری، به‌رامبه‌ر به ۱۵ ی نۆقه‌مه‌ری ساڵی ۱۹۷۹. ئهم یاسایه به‌ر له کۆتایی ساڵی (۴) ۱۴۰۰ راسته‌وخۆ بریاری له‌سه‌ر درا و له راپرسیکی جه‌ماوه‌ریدا که هاوکات له‌گه‌ڵ هه‌ل‌بژاردنه‌کانی سه‌رۆک کۆماردا له ساڵی ۱۹۸۹ ساز کرا، په‌سه‌ند کرا. ئهم یاسایه گرنگی تایبه‌تی خۆی هه‌یه چونکه په‌که‌مین یاسای بنه‌ره‌تی نووسراوه‌یه که له پراکتیکدا پیاده‌ بکری و به‌ته‌واویش پشت به‌تایین به‌سه‌ستی وه‌کو یاسایه‌کی کۆمه‌لگا له‌گه‌ڵ پرنسیپه‌کانی بزوتنه‌وه‌ی ئیسلامیشدا هاوته‌ریب بێت. هه‌روه‌ها ئهم یاسایه لایه‌نیکی تایبه‌تی تریشی هه‌یه که بریتیه‌یه له پابه‌ندبوونی به‌کاراکتیری شیعییه‌وه. که‌واته له روانگهی به‌راوردکاریه‌وه جیگه‌ی خۆیه‌تی ئهم یاسا بنه‌ره‌تییه‌ی ئێران بخرتته ژێر لی‌کۆلینه‌وه‌وه.

خاڵه بنه‌ره‌تییه‌کانی ئهم یاسا بنه‌ره‌تییه له پێشه‌کییه‌که‌یدا خراونه‌ته‌ روو. له‌ویدا ئه‌وه روون کراوه‌ته‌وه که ئهم یاسایه له‌سه‌ر بنه‌مای "پرنسیپه ئیسلامیه‌کان" بۆ "میلله‌تی ئیسلام" له ئێران داریژراوه.

مه‌به‌ستی ئهم یاسایه دامه‌زراندنی حکومه‌تیکی ئیسلامیه‌یه له‌سه‌ر بنه‌مای مه‌نداتی ویلایه‌تی فه‌قیهه (ویلاية الفقيه). ئه‌مه‌ش دواتر ده‌بیته‌ گرینگترین ده‌سته‌واژه‌ی ئهم یاسا بنه‌ره‌تییه. ئه‌مه‌ش به‌و مانایه دیته‌وه که تا‌قه لایه‌نیکی باوه‌ری‌پیکراو و شه‌رعی که بۆیان هه‌بێ یاسای بنه‌ره‌تی ته‌فسیر بکه‌ن و ره‌وایه‌تی به‌یاساکانی کۆمه‌لگا بیه‌خشن خودی فوکه‌هاکانه، واته زاناکانی فیقه، شاره‌زایانی یاساکانی شه‌ریعه‌ی ئیسلامی. واته بنه‌ماکان گوزارش له ئیراده و ئاره‌زووی خه‌لک ناکات، به‌لکو گوزارش له یاساکانی ئیسلام ده‌کات، واته ئه‌و یاسایانه‌ی پسپۆره‌کان (فوکه‌هاکان - و) ته‌فسیری ده‌که‌ن. ئهم بیرۆکه‌یه له پێشه‌کییه‌که‌دا راسته‌وخۆ به‌خومه‌بنیه‌وه‌ گرێدراوه، که له روانگهی میژوویه‌وه شتیکی دروسته. چونکه یاسای بنه‌ره‌تی به‌شێوه‌یه‌کی گشتی له‌سه‌ر ئه‌و پرنسیپانه بونیاد نراوه که خومه‌ینی له شه‌سته‌کاندا له کۆر و سیمیناره‌کانی خۆیدا باسی کردبوو، کاتێ که رۆژانی تاراوگه‌یی خۆی له نزیک گۆری ئیمام عه‌لی له نه‌جه‌ف به‌سه‌ر ده‌برد. ئهم پرنسیپانه دواتر له کتیبی "حکومه‌تی ئیسلامی" دا چاپ کرا. ئهم کاره له هه‌موو شتیکی زیاتر په‌یوه‌ندی به‌و ته‌فسیره تازه‌یه‌وه هه‌بوو که تیایدا باس له ده‌سته‌واژه‌ی شیعی نامبزی "مه‌هدی" کرابوو.

له تیۆلۆژی (خواشوناسی) شیعییدا دوازه ئیمام هه‌ن که موفه‌سیری بێ هه‌له و بێ خه‌وشی ئایینی ئیسلامن و وه‌کو رابه‌ری‌کیش هه‌موو که‌سی ده‌بێ (ئیتاعت) یان بکات. ئیمامی عه‌لی (عه‌لی کوری ئه‌بتالیب) که

سالی ۶۶۱ له کوفه مردووه، یه که مین ئیمامی ئه وانه و ههر له ویتشه وه ناوی شیعه سهراچاوهی گرتووه (شیعهی عهلی یا "گروپی عهلی"). دوازدهیمین ئیمامیش که له کۆتایی سالی ۸۰۰ دا له سامهراوی عیراق ون بوو ئیمام محمه مه د ئهلمه هدی-یه که تاوه کۆ ئیستاش (شیعه کان - و) پیتیان وایه نه مردووه. ئه ئیمامه که (صاحب الزمان) ناوده بری تاوه کو ئه مرۆش (شیعه کان - و) چاوه روانی هاتنه وهی ده که ن. ئیمام مه هدی تاوه کۆ ئیستاش زیندووه و ئیتاعهت کردنی کارێکی پێبویسته. بهلام تاوه کۆ ئیستا ئه و ئیمامه درنه که وتوووه.

خومهینی ئه وهشی بو پرنسیپه کانی خۆی زیاد کرد که تا ئیمام مه هدی "شاراوه" بیته، واته وه کو رابه ریک له بوارد نه بی، ئه وه فوکه هاکان بو یان ههیه وه کو راویژکاری موسلمانان کار بکه ن.

بهلام خومهینی ههنگاویکی زیاتریشی هاویشته و وتی مرۆف نابێ تا درکه وتنه وهی ئیمام مه هدی پیاده کردنی ئیسلام و یاسا کانی ده ولته دوابخا یا رابه گری وه کو ئه وهی تا ئیستا به رتیه چووه. تا ئه و کاته دی فه قیه تیک یا راویژکاریک ده توانی وه کو والیه ک Vali له بری ئه و ئیمامه کار بکات. مرۆف وه کو ریگا چاره یه کی کاتیی ده توانی کۆماری ئیسلامی دامه زرتی.

ئه م بابه ته له مادهی پینجه می یاسای بنه ره تیدا به م شیوه یه باسی کراوه: «در زمان غیب حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه در جمهوری اسلامی ایران و ولایت امر و امامت امت بر عهده فقیه عادل و با تقوی، آگاه به زمان، شجاع، مدیر و مدبر است که طبق اصل یکصد و هفتم عهده دار آن میگردد»^(۵).

ئامانجه کان لیته دا زۆر بهرز راگیراون: ده ولته ده بی ئه و که ش و هه وایه دا بین بکات بو ئه وهی میلله ت "به ره و خوا بچن"، ههروه ها ده ولته له سه ر ئاستی ناوخو و ده ره کیشدا ده بی به شیوه یه کی نه گۆر بهرده و امی به شوێش

بدات. به هه مان شیوه ش ده ولته گوزارش له سه رکه وتنی موسته زعیفه کان به سه ر "موسته کبیره کان" دا بکات. ئه م دوو تیرمه له زمانی قورئانه وه وه رگیراوه، کاتی که تیایدا که ئامازه بو هه واده کان و نه یاره کانی پیغه مبه ر ده کری.

ئامانج لیته دا دروست کردنی ئومه یه کی یه کگرتووی سه رتاسه ری جیهانییه. لیته دا ئامازه بو قورئان کراوه 21: 92 (سوره تی الانبیاء، ئایه تی ۹۲ - و):

«ان هذه امتکم امة واحدة وانا ربکم فاعبدونی»

پله و پایه ی قورئان لیته دا وه کو ئامازه پیکردنیک بو یه کیتیه کی سیاسی ته فسیر ده کری. یاسای بنه ره تی "ئیسیتیبدا دی فیکری و کۆمه لایه تی" بنه ر ده کات. ئه م تیرمه ش (ئیسیتیبدا دی - و) زیاتر ناوه رۆکیکی ته کنیکی - شه رعی هه یه. "ئیسیتیبدا دی" مانای ئه وه یه مرۆف له بری ئه وهی به دوای یاسا و ریساکانی خواوه بگه ری، خۆی به ته نه ها بریاره کان ده دات. به هه مان شیوه ده کری سیستمیکی دیوکراتی سیکولاریش کاره کتیریک ئیسیتیبدا دی له خو بگری یا نیشانه ی ئیسیتیبدا دی (istibdad) پتیه بیته.

له بهر ئه وهی دانانی یاساکان (qanunguzar)^(۶) ده بی له سه ر بنه مای قورئان و هه دیسه کانی پیغه مبه ر بونیاد نرابی، بو یه ئه مه رۆکیکی یه کلاکه ره وه به فوکه هاکان (پسپۆره کان له م بواره دا) ده به خشی. واته ئه مانه "مه نداتیان" هه یه. هه ر ئه مه شه که پتی ده وتیرت و بیلایه تی فه قیه (vilayat i faqih) - بیرۆکه یه کی تیۆلۆجیانه که هه میشه له شیکردنه وهی پیشه کییه که ی یاسای بنه ره تیدا باس ده کری ئه وه یه ئایا خوا خۆی هه م خالیق و هه م یاسا دانه ریشه یا نا. له بهر ئه وهی خوا خۆی مرۆقی دروست کردووه، بو یه شتیکی سروشتیه که له کۆمه لگا دا یاساکانی خوا پیاده ده کری. بو نمونه پیناسه کردنی "مافه مرۆبیه کانی ژنان". ده بی یاساکانی

ئیسلامیان به سهردا پیاده بکری، که له ههمان کاتدا هاوتەریبن له گهڵ سروشتی ژناندا. ژنان به پلهی یه کهم ئهرکی دایکایه تیان له سهر شانه.

ههروهها دهسه لاتی جهنگ ده بی له سهر بنه مایه کی ئیدیۆژی یه کلا بکریته وه. ئهرکی سوپا و سوپای پاسدارانیش (pasdaran) ئه وه یه که "له ریگه ی خوادا کار بکهن"، واته شه ری پیرۆز (جیهاد - و) به ری بکهن. ئه مهش به مانای پیاده کردنی یاساکانی خوا له سهرتاسه ری جیهاندا دیتته وه.

یاساکانی خوا به سهر کۆمه لگادا پیاده ده کری. ئه م پیاده کردنهش له ریگه ی دهسه لاتی یاسایی (دادوه ری) و راپه راندنه وه جیبه جی ده کری. ئه مهش مانای وایه که ئهرکی ناساندنی کولتوری ئیسلامی له سهر شانی ماسمی دیاکانه که دواتر کۆنترۆل ده کری.

بنه مای تیۆلۆژی یا ئیدیۆژی یاسای بنه رته ی له ماده ی دووه می به شی یه که می یاسای بنه رته ییدا کورت کراوه ته وه. خاله گرینگه کانی ئه و ماده یه ئه مانه ن:

تاک و ته نیایی پهروه ردار "tawhid". سهروه ری خوا. سهروه ری خواش مانای ئه وه یه ههر که سی جگه له یاساکانی خوا ههر یاسایه کی تر پیاده بکا ئه وه بتپه رسته و شه ریک بۆ خوا دروست ده کا. شتیکی ئیجبارییه مرۆف بخاته ژیر دهسه لاتی خواوه و فه رمانه کانی ئه و به جی بگه یه نی. ئه مهش به و شتیویه ته فسیر و پیاده ده کری که حکومه ت وه کو ئهرکی سهر شانی خۆی ده بی چاودیری ئه وه بکات که چۆن یاساکانی خوا پیاده ده کری (۷).

وهی (Wahy) مانای "ئیلهامی خواییه". ئه و که سه ی گوزارش له یاساکانی خوا ده کا و بلاویان ده کاته وه، خواش چ وه کو خالیق و چ وه کو یاسا دانه ریش دادپهروه ره. ناوه رۆکی ئه مهش ئه وه ده گه یه نی که نابی هیچ جوړه ناکوکییه که له نیوان باشترین شت بۆ مرۆف و په یامی یاسا

خوداییه کانداهه بیت. یاساکانی خوا له روانگه ی پیناسه کردنه وه مانای "مافه کانی مرۆف" ده گه یه نی.

ئیمامه ت (Imamat) یا راپه ریکردن مانای ئه وه یه هه موو ده می راپه ره یه که له دوا ی یه که کان یاساکانی خوا ته فسیر ده کهن، بۆ ئه م مه به ستهش (ته فسیری یاساکانی خوا - و) فوکه هاکان هه لده بزیردین. بنه مای وه زیفه کانی حکومه ت بریتین له ئیجتهیادی به رده وامی فوکه هاکان. واته ته فسیره تازه کانی ئاین که له سهر بنه مای "قورئان" و سوننه ته کانی پیغه مبه ر ده کری. ئه م تیرمه ی دوااییه ناماژیه که بۆ قسه و فه توا و سوننه ته کانی پیغه مبه ر خۆی و ههر دوازه ئیمامه که ی تریش ههر له ئیمامی عه لپییه وه تا ئیمامی مه هدی، که له کاتی ته فسیری یاساکاندا ده بنه سه رچاوه یه که بۆ فوکه هاکان.

خه باتکردن دژ به چه وسانه وه و زالیوونی هیزه بیانپییه کان جیگای خۆی له یاسای بنه رته ییدا کردۆته وه. مرۆف نایه وی جاریکی دی له ده ره ورا کار بکریته سه ر بارودۆخی سیاسی و ئابووری ئیران. له به ر ئه وه کۆمه لئی ماده له یاسای بنه رته ییدا ههن که ریگه له به شه رعیبوونی ههر جوړه زالیوونییکی له و جوړه ده گرن.

یاسای بنه رته ی پره له و جوړه وشه و ده سته واژانه ی که گوزارش له بره واییه ده کهن به م سیستمه تیۆکراته که گوايه ده بیته هوی هینانه دی کۆمه لگایه کی خۆشگوزهران که تیایدا سه رجه می خه لک له خویندن و ئاسوده گی کۆمه لایه تی و... هتد به رخوردار ده بن. به لام له ههمان کاتدا ده بی ئه وهش بزاین ئه م یاسای بنه رته ییه ده سه لاته چاره نووسسازه کان له ده سته ی چهنده که سیکی زۆر که مدا کۆ ده کاته وه. یاساکانی ده ولت له سهر بنه مای سهروه ری گه ل بنیاد نه نراوه، به لکو له سهر یاساکانی خوا بنیاد نراوه که به هیچ شیویه که نازادی سازدان و دروستکردنی رای گشتی به شه رعی نازانی.

ئامانجى ياساي بنه رەتى دروست كۆردىنەنە ئىران نىيە . بەلكو بەو پىيەنى
ئامازەنى بۆ كراو كۆمارى ئىسلامى ئىران دەبى بىيەنە مۆدىلىك بۆ ئەو
(امة) جىهانىيەنى كە ھەيە . ئەمەش لەو پرنسىپەو سەرچاوەنى ناگرى كە
دان بەسەرورەنى ولاتە جىياوازەكاندا دەنى . رۆلى ھەرە سەرەكى و
چارەنووسساز لە تەواوى ستروكتورەكانى ئەم سىستەمە لە دەست (شورای
نگەبان) دایە كە ھەكو ھاوشىوھى دادگای دەستورى كار دەكات .

سىستەمى ياساي لە جوارچىوھى ياساي بنه رەتەيدا

شورای نگەبان

پىنكەتەنى شورای نگەبان و دەسەلاتەكانى لە مادەنى ۹۱ - ۹۹ى
ياساي بنه رەتەيدا^(۸) باس كراو . ئەم ئەنجومەنە لە شەش فەقىە ، واتە
شەش پىسپۆرى زۆر بەتوانا لە ياساكانى ئىسلام پىنكەتەو . شەش كەسى
تىگەبىشتوو لە "زەمان و مەكان" كە تواناى ئەوھىان ھەبى تەفسىرىتىكى
نوئى ئەوتۆ بۆ ئاين بكنە كە بىشى بۆ ئەوھى لە ناو دەولەتتىكى مۆدىرندا
بىيەنە ياساي كۆمەلگا . ئەم شەش كەسە لە لایەن رابەرەو (بەفارسى رەبىر
- و) يا ئەنجومەنى رابەرىيەو دەسنىشان دەكرىن ، واتە ئەو كەسە يا ئەو
كەسانەنى بەپىيە مادەنى پىنچەمى ياساي بنه رەتى دەسنىشان دەكرىن كە
پىشتر ئامازەمان بۆ كرد .

ھەرەھا شەش ياسازانىش لە شورای نگەباندا ئەندامن . ئەم شەش
ياسازانە كە لە ياساكانى ئىسلام و فىقھدا پىسپۆرن ، لە لایەن بەرزترىن
ئەنجومەنى ياسايىيەو لە نىو "ياسازانە موسلمانەكان" ھەلەدەبۆئىردىن
و پەرلەمانىش دواتر پەسەندىان دەكات .

شورای نگەبان لە بەرامبەر بىبارەكانى پەرلەماندا مافى قىتۆى ھەيە .
واتە ھەموو ياسايەكى پەسەندكراو لە لایەن پەرلەمانەو ، دەبى شورای
نگەبان پىيدا بچىتەو . ھەر كاتى شورای نگەبان پىيە و ابوو ئەو ياسايە
لەگەل پرنسىپەكانى ياساي بنه رەتى يا ئىسلامدا ناكۆكن وە دووبارە
ياساكە دەگەرتىتەو بۆ بەردەستى پەرلەمان .

زۆرىنەنى ئەو شەش ئەندامەنى يەكەم (واتە شەش فەقىەكە - و) بىبارى
ئەو دەدەن كە ياساكە لەگەل ئىسلامدا ناكۆكە يا نا . ھەرەھا زۆرىنەنى ئەو
شەش ئەندامەنى دووھم (ئەو شەش ياسازانە - و) بىبارى ئەو دەدەن كە

ياساكه له گهڼ ياساى بنه پرتيدا ناكوكه يا نا .

دهسه لاتى ته فسير كړدى ياساى بنه پرتى و سه پر شتتير كړدى هه لياردن و راپرسه جه ماوه ريبه كان له ژير دهستى شوراي نگهبان دايه . به هه مان شپوهش دهسه لاتى په تکرر نه وهى تهو پاليسوراوانه ي كه خويان بو هه ليار دنه كان كانديد دهكهن له دهستى هه مان شورا دايه .

له ماوه ي ده سالى يه كه مى ته مهنى كۆمارى ئيسلامى ئيراندا زور ناكوكى له نيوان شوراي نگهبان و په رله ماندا هاتنه ناراه ، به تاييه ت له بوارى سياسه تى تابووريدا . به شپوه به كى گشتى په رله مان پيشنيازي سياسه تى تابوورى چه پر هوانه تى كرد و ده بوست ريفورمى زه ويوزار ته نجام بدات . شوراي نگهبان دژ به و ريفورمه بوو چونكه نه مه ناكوك بوو له گهڼ مافى مولكايه تى له ئيسلامدا . له روانگه ي بير و بچوونى كى پراگماتيانه وه ته گره خرايه به ردهم هه ندئ ريفورمى زور پيوست . بويه هيچ سه ير نه بوو له ريفورمى ياساى بنه پرتى سالى ۱۹۸۹د هه ندئ له دهسه لاتى كانى شوراي نگهبان كه م کرانه وه . دواى ته وهى هه واداره كانى ريفورم بوونه زورينه له په رله ماندا و ناكوكييه كان دهستيان به په ره سه ندن كړد .

رابعه

ئيمه پيشتر يش ماده ي پنجه مى ياساى بنه پرتيمان به نمونه هينايه وه و باسى ليكدانه وه تاييه تيبه كه يمان كرد له باره ي ئيمامه ت و مه هديه وه . "ويلايه تى فقهيه" له ياساى بنه پرتيدا ئينستيتيوناليزه كراوه بو "رابعه" ي ده ولت . به پيتى ماده ي ۱۰۷ ي ياساى بنه پرتى (۹) خومه ينى وه كو مه رجعه ع marjā (پراويزكارى روحى) و وه كو رابعه ريش rahbar له لايهن زوربه ي هه ره زورى خه لكه وه دانى پيدا نراوه و به پيتى نه مهش مه نداتى ته وهى پخ دراوه وه كو ويلايه تى مه رجعه ع vilayat - i amr دهسه لاتى كانى له سه رووى دهسه لاتى ده ولت ته وه بيت . به پيتى فورمى تهو ماده يه ي كه له سالى ۱۹۷۹د اړتيا راره ده بي هه ليار دنى كى هه ره مه كى بو ديارى كړدى فقهيه كى ته نجام بدرئ . به لام له هه مان كاتدا تهو ماده يه باس له شپوه ي ته نجامدانى تهو هه ليار دنهش دهكات . له حاله تيكدا ته گهر هه ليار دنى تهو فقهيه نه كرا ته وه كۆميتته يه كى پسپور expert commetté (به فارسى مجلس خبرگان - و) ده توانى رابعه ده سنیشان بكات . تهو كۆميتته يه رابعه ريك له نيو فوقه ها به توانا كاندا ده سنیشان دهكات ، ته گهر نه مهش نه كرا ته وه كۆميتته كه نه نجه نيكي ۳ - ۵ كه سى هه لده بيزيرى كه هه مان دهسه لات و وه زيفه ي رابعه ريان هه يه . دواتر كۆميتته كه به شپوه يه كى فهرمى دان بهو هه ليار دنه دا ده نييت . به پيتى ته م شپوه پرؤسه يه عه لى خامه نيه ي له دواى مردنى خومه ينيه وه له سالى ۱۹۸۸د بو پؤستى رابعه هه ليار درا . تهو ۸۶ فوقه هايه ي لهو كۆميتته پسپوره دا بو ماوه ي ۸ سال ته ندانم ده بي تا كوتايى سالى ۱۹۹۸ بينه هه ليار دن .

هه روه ها له ياساى بنه پرتيدا ته وهش روون كراوه ته وه كه كه سى رابعه (يا ته نجه مى رابعه ران) ده بي خاوه نى چ جوړه تاييه تمه نديتبييه ك بن . تهو كه سه يا تهو كه سانه ده بي خاوه نى زانست و زانيارى پيوست و كه سايه تيبه كى

نارام و ته قوادار بن بو ئه وهی بتوانن فهتوا دهر بکهن fatwa (کو: فتاوی) و وهکو مهرجه عیگی روحیش کار بکهن. به هه مان شیوه ئه و که سه / که سه مان ده بی به پرا دهیه ک "نازا، دلیر، به هیز، خاوه نی بیر و بو چوونی سیاسی و کۆمه لایه تی و کارا بن که شایه نی پله ی رابه ر بن".

به پیتی یاسای بنه رته تی ۱۹۷۹ خودی رابه ر ئه م ده سه لاتانه ی خواره وهی هه یه :

* فوقه ها کانی ئه ندام له شورای نگهبان و به رزترین ئیداره یاسایی یا قه زاییه کان دیاری ده کا.

* هیزه چه کداره کان له ژیر ده سه لاتنی ئه و دایه : واته رابه ر فه رمانده گه وره کان و سه رۆکی سوپای پاسداران داده مه زرینی و له سه ر کاریش لایان ده با.

* به هه مان شیوه ئه نجومه نی به رگری نه ته وه یی ئۆرگانیزه ده کات و سه رۆکی / فه رمانده ی هه ر سه هیزه سه ربازییه که (هه وایی، زه مینی و ده ربایی - و) دیاری ده کا.

* ده سه لاتنی فه رمی هه یه که واهه نگی رابه گه یه نی و هیزه سه ربازییه کان / سوپا مۆبیلیزه بکا.

* دوا ی هه لپژاردنی سه رۆک کۆمار، ده سه لاتنی په سه ندکردنی ئه و له ده ستی رابه ر دایه . هه روه ها له په سه ندکردنی کاندید / کاندیده کانی سه رۆک کۆمار و له پر یاردان به سه ر توانا و تاییه تمه ندیتیییه کانی ئه و کاندیدانه دا، رابه ر قورسا ییییه کی چاره نووسازی هه یه .

* دوا ی پێشنیازکردنی دادگای بالا یا په رله مان، رابه ر ده سه لاتنی دهر کردنی سه رۆک کۆماری هه یه .

بو ئه مونه خومه یینی له کاتی خۆیدا به نی سه دری سه رۆک کۆماری به م شیوه یه له کار دهر کرد.

* دوا ی پێشنیازکردنی دادگای بالا رابه ر ده سه لاتنی به خشین و لیبووردنی هه یه (۱۰).

به کورتی، رابه ر ده سه لاتنی یاسا دهر کردن و رابه ر پاندن و دادوه ری کۆنترۆل ده کا . به لام ته گه ر رابه ر توانای ئه وه ی نه بی کاره کانی خۆی ئه نجام بدات ئه وه مجلس خبرگان ده سه لاتنی ئه وه ی هه یه له سه ر کار لای بیا .

ده بی ئه وه ش یاداشت بکه یین ئه و پله و پایه ده گمه نه ی رابه ر له ناو یاسای بنه رته تی ئیراندا هه یه تی (هه ر وه کو ئامازه مان بو کرد) ده بی له و ترادیسیۆنه شیعیه تاییه تانه وه سه رچاوه ی گرتبی که له ئیراندا ئینستیتو نالیزه کراوه . له و ره شنووسانه ی / گه فتوگۆیا نه ی له سه ر "ده ستووری ئیسلامی" له جیهانی ئیسلامیدا نووسراون یا کراون (بو ئه مونه له دییاته کان و کاره کانی یاسای بنه رته تی پاکستان) شتیکی هاوشیوه ی مه جلیسی نیگایان (شورای نگهبان) هه بووه ، به لام ده سه لاتنه کانی به ئه ندازه ی ده سه لاتنه کانی شورای نگهبانی ئیران مه زن و چاره نووساز نه بووه .

پله و پایه و ده سه لاتنه کانی خومه یینی ئه وه ی ده گه یاند که تا خۆی له ژیاندا ما بوو پۆستی سه رۆک کۆمار زیاتر وه کو دیکۆر و ابوو . ده بی ئه وه ش یاداشت بکه یین ئه م بواره ش له کاتی دارشته وه ی یاسای بنه رته تیدا که له سالی ۱۹۸۹ ئه نجام درا هه ندی گۆرانکاری به سه ردا هات .

ده سه تها وه ی ویلایه تی فه قیه و ته فسیری ماده ی پینجه می یاسای بنه رته تی له سالی ۱۹۹۷ دا بووه مایه ی جه ده لیکی زۆر گه وره له نیوان عه لی خامه نه بی رابه ر و ئایه توللا حوسه یین عه لی مونته زه ری له قوم . مونته زه ری (که پشتیوانی له محمه د خاتمه می ده کرد که له سالی ۱۹۹۷ دا به سه رۆک کۆماری ئیران هه لپژیر درا) له گوتاریکی به ناوبانگی خۆیدا ئه وه ی راگه یاند که واهه رابه ر مافی ئه وه ی نییه تاکه وه انه بریاره کان بدات، به لکو ده بی له به ر رۆشنایی بریاری جه ماوه ردا ئه و کاره بکات .

به ههمان شیوه رابه ر مافی ئه وهی نییه دژ به رای یا دهنگی جه ماوه ر بیت که له هه لئزاردنه کاندای گوزارشی لئ ده کات، چونکه ئه م کاره دژ به پرنسیپی کار و دهسه لاتنه کانی مه رجعه. شه رعیه تی مه رجعه له وه دایه که جه ماوه ر به شیوه یه کی ئوتوماتیکی ده رک به توانا و لیتاتووپی ئه و بکه ن و په سه ندی بکه ن. به شیوه یه کی دی رابه ر دهسه لاتنی ئه وهی نییه وه کو پاشایه ک بریار بدات.

له م بواره دا مونته زه ری به به لگه وه دهیتوانی ئه وه به سه لیتنی که خودی خۆی بوو پرنسیپی ویلایه تی فه قیهی له ئاستانه ی شوپشدا داپشت. هه روه ها ئه وه ش روون بوو که قبولکردنی خامه نه یی وه کو مه رجعه تی ته قلید - marjā i taqlīd له لایه ن ته وای که سایه تییه ئایینییه دان پئ دانراوه کانی ئیرانه وه به ئاسانی په سه ند نه کرا. گوتاره که ی مونته زه ری جوژه نا ئارامیه کی خسته نیو شاری قومه وه و له لایه ن خامه نه ییشه وه به توندی مه حکوم کرا و خرایه ژیر پرسیاره وه. هه روه ها خامه نه یی گومانی ئه وه شی لئ کرد که گوتاره که ی له وانه یه بجیته ژیر خانه ی خیانه ته وه و کار بگاته تاوانبارکردنی مونته زه ری.

به شیوه یه کی دی ده توانین بلتین مونته زه ری لایه نی سه روک خاته می و رای جه ماوه ری گرت. هه روه ها ر سیمبولی لیبرالیزه کردنی ئیرانی له هه لئزاردنی خۆیدا به دی ده کرد.

په رله مان

به پیتی یاسای بنه رته تی دهسه لاتنی یاسادانان له دهستی په رله مان، مه جلیسی شورای ئیسلامی دایه (به فارسی مجلس شورای اسلامی - و). ئه م ناوه majlis - i Shura - yi Islami ئامازه یه که بۆ قورئان 42:38/36 (سوره تی الشوری، ئایه تی 36 - 38 - و)، که تیایدا باس له خواناسه کان کراوه که گوایه ئه وان:

"والذین استجابوا لربهم واقاموا الصلوات وامرهم شوری بینهم ومما زرقناهم ینفقون"

تیرمی ناو ئه و دهقه ی سه ره وه "شورا" شه رعیه ت به په رله مان ده به خشی، به لام به هیچ شیوه یه ک باس له سه روه ری دهسه لاتنی یاسادانان ناکات. یاساکان، واته یاساکانی خوای په روه ردگار خۆیان هه ر هه بوون و ده بی پیاده بکرتین.

سه رجه می یاساکان؛ یاسا مه ده نییه کان، یاساکانی سزا، یاسا ئابوورییه کان، ئیدارییه کان، کولتووورییه کان، میلیتارییه کان و سیاسه کانیش "وه کو هه موو یاسا و رتساکانی تریش" ده بی له سه ر بنه مای "میتۆدی ئیسلامی" دابرتیرتین (ماده ی چواره می یاسای بنه رته تی)^(۱۱). هه روه ها له هه مان ماده دا ئه وه هاتوه که ئه م پرنسیپه له سه رووی هه ر هه موو پرنسیپه کانی تره وه یه. ته فسیرکردنی مانای ئه م پرنسیپه که رۆلێکی چاره نووساز ده بینی له دهستی شورای نگهبان دایه.

ماده ی ۱۲ ی یاسای بنه رته تی^(۱۲) زۆر گرینگه: له م ماده یه دا ئه وه هاتوه که ئایینی din فه رمی ئیران ئیسلامه و ئایینزاکه شی Madhhab^(۱۳) جه عفه رییه. هه روه ها ئه وه ش هاتوه که "ئه م ماده یه هه تا هه تا یییه و ناگۆریت". ئه مه ش مانای ئه وه یه نه ریتی شیعی ئیسلامی به م شیوه یه کی که

دارپژراوه (له پرنسیپدا دوور له ویستی جه ماوهر و دوور له بیر و بوچوونه کانی په رله مانیش) ده بیته یاسای ولاته که.

کاری په رله مان له باشتین حالته تدا تفسیرکردنی یاساکانه نه ک دانانیان. یاساکان بهر له وهش خوږیان ههر هه بوون، به لام هه میشه/هه موویان روون نین. ئه رکی روونکردنه وهی ئه و یاسایانه و دارپشتنی یاسا و ریتسا پیتوبسته کانی تر ده که ویتته ئه ستوی په رله مان. به لام ئه م کار و ئه رکانه له ژیر ره حمهت و قییتوی شورای نگهبان دایه و پیاده کردنی ئه و یاسایانه ش بچ مهرج نین (پروانه ئه م به شهی خواره وه).

ئو یاسایانه ی له م حالته به دهرن ئه وانه که په یوه ندیبان به ئایینزاکانی تره وه هیه. واته ئه وانه ی په یوه وی له ئایینزای حنه فی، شافیعی، مالیکی، حنه لیلی یا زهدی ده که ن ده توانن له بواری نه ریتته ئایینییه کان، خویندن، خیزان و میراندا ریزپه ری بکه ن. ئه م مامه له یاساییه تاییه ته له دادگاکانی شدا دانی پیتدا نراوه. مامه له یه کی یاسایی تاییه تی دیکه ش (به لام سنووردارتر) له گه ل ههر سی که مینه ئایینییه کانی تردا (زهرده شتییه کان، جوهرکان، کریسته کان) پیاده ده کری. ئه مانه ش بوږیان هیه نه ریتته ئایینییه کانی خوږیان پیاده بکه ن و په یوه وی له ریتسا ئایینییه کانی خوږیان له بواری "وانه و تنه وه و شته شه خسییه کاندان" بکه ن. به دهر له م حالته تانه ده بی یاساکانی ئیسلامی جه عفری پیاده بکه ن.

ده بی ئه وه بزانبین که ئه م مامه له (ستاتوه) یاساییه تاییه ته تنه ها (جگه له ئیسلام) بو ئه و سی ئایینه دان پچ دانراوانه یه. ئایینه کانی دیکه له ئیراندا قه ده غه ن. ئه م حالته ته بووه هو ی بار قورسی بو (بو نمونه) ئیرانییه به هاییه کان که هیچ جوړه ستاتویه کی یاساییبان له ئیراندا نییه. ئه مانه وه کو موسلمان یا ئیسلام ناو نووس ده کرین.

هه واداره کانی ئه م سی ئایینه دان پچ دانراوانه له په رله ماندا نماینده گی خوږیان هیه. واته یه یک نماینده ی زهرده شتی، یه یک نماینده ی جوله که و یه ک

نماینده ش بو ئاسوری و کلدانیه مه سیحیه کان (به یه که وه)، دوو نماینده ش بو ئه رمه نییه مه سیحیه کان له په رله ماندا هه ن^(۱۴). ئه مانه به جیا هه لده بژیردرین. مافی ده نگدان بو ی نییه سنووری ئایینه کان به زینتی^(۱۵).

ئندامه کانی په رله مان له هه لبراردنیکی سهراسه ری و نه یینیدا هه لده بژیردرین، به لام کاندیده کان ده بی کونترول بکرتین و په سه ند بکرتین، بهر له هه موو شتیکیش ده بی توانا و لیاقه تی ئایینی پیتوبستیان هه بچ. ژماره ی ئندامه کانی په رله مان ۲۹۰ ئندامن که بو ماوه ی ۴ سال هه لده بژیردرین. ئندامه کان سویندیکی تاییهت ده خون که تیتیدا په یمان ده دن پیروزی ئیسلام بپاریزن و بهرگری له یاسای بنه رته تی بکه ن. په رله مان بو ی نییه هیچ یاسایه ک دهریکا که له گه ل ئیسلام و یاسای بنه رته تیدا ناکوک بیت. ئه م کاره دواتر له لایه ن شورای نگهبانیسه وه جاریکی دی کونترول ده کری. په رله مان رو لیتیکی گه وره ی له و پرؤسه یه دا هیه که له بهر رو شناییدا ئیران ده بی بتوانی وه کو ولاتیکی هاوچهرخ یا نو ی کار بکات.

به واتایه کی دی په رله مان هیتزکی بزوتنه ره له مه سه له ی ئیجتیهاد - ij-tihad یا تفسیری نو تی یاساکانی ئیسلام که بو خو ی مه سه له یه که ده بی به رده و ام بیت.

هه روه ها له ناو په رله ماندا کومه لی توانا و لیها تووی ته کنیکی و ئیداری هه ن که له ناو شورای نگهباندا نابینرتین.

ده بی ئه وهش یاداشت بکه یین که هه لبراردنه کانی په رله مان هه لبراردنی شه خسین نه ک حیزبی (واته جه ماوهر تاکه که س هه لده بژیرتی نه ک حیزب - و). به دانانی یاسای بنه رته تی ورده ورده هه موو حیزبه کان هه لوه شتیرانه وه. هه لبراردنه کان شه خسین و ناکرتی ئندامیکی په رله مان جیگا که ی خو ی بداته یه کیکی تر. ده ولته تی ئیران وه کو ده ولته تیکی "ئیدیولوژی" پیناسه ده کری و جه ماوهر دهرفته تی ئه وه ی نییه هه لبراردن له نیتوان ئیدیولوژیه جودا

جوداكاندا بكات، چونكه ئايدىئۆلۆژيا ھەر يەككىچە و "بۆ ھەتا ھەتايىش" ھەر ئەو ھەيەتە ھەيەتە (۱۶). ۋە ھەر ئەو ھەيەتە نەمەش ھەلپەناردنە كان دەبىي شەخسى بن. بەلام لەگەل ئەمەشدا چەندىن گروپى جياواز جياواز لە پراكتىكدا لە ئارادان.

سەرۆك كۆمار و ھۆكۈمەت

سەرۆك كۆمار كە خاۋەنى بەرزترىن پۈستە لە ناو دەولەتدا لە ھەلپەناردنىكى راستەوخۇدا بۆ ماۋەى چوار سال ھەلپەناردى. سەرۆك كۆمار بۆى ھەيەتە يەك جارى تر خۆى ھەلپەناردىتە ۋە دەشەي يەككىك بىت لە ۋە كەسانەى كە خاۋەنى "توانا و لېھاتوويىھەكى سىياسى و ئايىنى" بىت. بى گومان سەرھەمى كاندىدەكان بەر لە ھەلپەناردنەكان كۆنترۆل دەكرىن. بەنوسىن ئەو ھەيەتە كە سەرۆك كۆمار دەبىي مۇسۇلمانىكى خۇاپەرست بىت. سەرۆك كۆمار لە سوتىند خوارنەكەيدا پەيمانى ئەو دەدات كە پارىزگارى لە ئايىنى ھەرمى ۋەلاتەكە و ياساى بنەرەتى بكات و پەيامى "پەيامبەرى ئىسلام و (مەھمەد) ئىمامە داۋىن پاكەكان" بەجى بگەيەنى.

سەرۆك كۆمار ياساكانى ئىران و پەيماننامەكان لەگەل ھۆكۈمەتە بىيانىيەكاندا مۆر دەكات، ھەر ھە پىروانامەى كارى Credit letter دىپلۆماتە ئىرانىيەكان دەردەكا و لە دىپلۆماتە بىيانىيەكانىشى ۋەردەگرى، مىدالىا و شتى تىرىش دابەش دەكات، لە بەرامبەر ئەنجومەنى ۋەزىراندا مافى قىتۆى ھەلپەساردنى ھەيەتە (۱۷). بەلام جگە لەمانە ياساى بنەرەتى سالى ۱۹۷۹ سەرۆك كۆمارى ۋەكو ۋەزىفەبەكى نىچە بى بايخ پىشتگوى خستوۋە.

كارى ھۆكۈمەت و ۋەزىرەكانىش دەبىي ۋەكو ھەر ۋەلاتىكى تر ۋابىت. ھۆكۈمەت دەتوانىت ھەندى ياسا دەرىكات (ئەو ياساىانەى پىتوبىستىيان بەرھەزەمانەدى و پەسەندكردنى پەرلەمان نىيە). پەرلەمان دەبىي ۋەزىرەكان پەسەند بكات و ۋەزىرەكانىش لە بەرامبەر پەرلەماندا بەرپىرسىيان. ھەر ھە پەپى ھەندى بىبارنامە ۋەزىرەكان دەبىي كۆنترۆل بىكرىن نەبادا لە كارەكانىاندا لايەنگرى لايەنىك يا كەسىك بىكەن، ھەر ھە بەھەمان شىپو نەبادا ئەوان بەشىپوھەكى گىشتى بەرھەزەمانەدى تايىبەتى خۇيان يا خىزان

و خزمه‌کانیان ره‌چاو بکه‌ن.

به‌پیتی به‌شی حه‌وته‌می یاسای بنه‌رته‌تی ده‌بی پرنسیپی شورا (راویژ) Shura به‌همان شیوه له ئوستان و ناوچه جودا جودا‌کانی تری ئیترانی‌شدا (له شیوه‌ی "نه‌نجومه‌نی راویژکاران" و شورای کار و... هتد) پیاده بکری.

ریفۆرمکردنی یاسای بنه‌رته‌تی

۱۹۸۹

هاوکات له‌گه‌ل هه‌لبژاردنه‌کانی سه‌رۆک کۆمار له ۲۸ یۆلیۆی ۱۹۸۹ که دوا‌ی مردنی خومه‌ینی و هه‌لبژاردنی سه‌رۆکی پیتشووی ئیتران عه‌لی خامه‌نه‌یی به‌رابه‌ر قه‌راری گرت، کۆمه‌لی گۆرانکاری خرایه ناو یاسای بنه‌رته‌تییه‌وه. له ماده‌ی ۱۰۷ ده‌رفه‌تی "هه‌لبژاردنی" رابه‌ر له لایه‌ن جه‌ماوه‌روه له‌برا. کاری هه‌لبژاردنی رابه‌ر (له ئیستا به‌دواوه - و) ته‌نها له ده‌ستی مجلس خه‌رگاندا ده‌بی.

به‌ش‌ئیه‌کی دی ده‌توانین بل‌ئین به‌ده‌زگایه‌کردنی یا به‌(موئه‌سه‌ساتیه‌کردنی) ویلایه‌تی فه‌قیه هه‌نگاوێکی تریش چوه‌ه پیتشه‌وه. وه‌کی دی گرنه‌گترین گۆرانکاری که هاته ئاراوه بریتی بوو له‌وه‌ی که پۆستی سه‌رۆک وه‌زیران له‌برا و سه‌رۆک کۆماریش کرا به‌سه‌رۆکی حکومه‌ت. سه‌رۆک کۆمار به‌م شیوه‌یه ده‌سه‌لاتیه‌کی راسته‌قینه‌ی پێ درا. هه‌روه‌ها وه‌زیفه‌ی رابه‌ریش وه‌کو جارێ زۆر ورد نه‌ده‌کرایه‌وه یا زۆر به‌وردی پیتناسه‌ی نه‌ده‌کرا. رابه‌ر ئه‌م ئه‌رک و ده‌سه‌لاتانه‌ی هه‌یه (پروانه ده‌قی ریفۆرمکراوی ماده‌ی ۱۱۰ له په‌راویزی ژماره ۱۰ - و).

* رابه‌ر زیاتر هه‌تله گشتیه‌کانی سیاسه‌ت دیاری ده‌کات.

* رابه‌ر به‌شیوه‌یه‌کی فه‌رمی سه‌رۆکی فه‌رمانده‌ی گشتی سوپایه.

* رابه‌ر بریار له‌سه‌ر سازدانی ریفۆرمده‌دات.

* له کاتی روودانی ناکۆکی له نێوان ده‌سه‌لاتی یاسادانان و راپه‌راندن و دادوه‌ری یا هه‌ر شتیکی دی له‌م بابته‌ته ئه‌م وه‌کو دادوه‌ریک ئه‌و ناکۆکیانه یه‌کلا ده‌کاته‌وه.

* راپه‌راندنی (یا په‌سه‌ند نه‌کردنی - و) بریاری ده‌رکردنی سه‌رۆک کۆمار (که دادگای یا په‌رله‌مان بالا ده‌ریده‌کات) له ده‌ستی رابه‌ر دایه.

* ده‌سه‌لاتی ده‌رکردنی لی‌بورونی هه‌یه.

* ده‌سه‌لاتی دامه‌زراندن و ده‌رکردنی ئه‌مانه‌ی خواره‌وه‌ی هه‌یه: فوکه‌هاکانی ناو شورای نگهبان، داده‌ری بالا (عالیترین مقام قوه قضاییه - و)، سه‌رۆکی گشتی رادیۆ و ته‌له‌فزیۆن (ریس سازمان صدا و سیما‌ی جمهوری اسلامی ایران - و)، فه‌رمانده‌ی گشتی سوپا، سه‌رۆکی سوپای پاسداران (فرمانده کل سپاه پاسداران انقلاب اسلامی - و)، هه‌روه‌ها (فرمانده‌ان عالی نیروهای نظامی و انتظامی - و)، له کۆتایی‌شدا (رییس ستاد مشترک - و)، هه‌ر هه‌موو ئه‌مانه له ده‌ستی رابه‌ر دایه.

به‌پیتی ماده‌یه‌کی نوێ (۱۱۲)(۱۸) ئۆرگان‌نێکی نوێ به‌ناوی "مصلحت تشخیص نظام" دروست کرا بۆ ئه‌وه‌ی ناکۆکیه‌کانی نێوان شورای نگهبان و ئه‌نجومه‌نی یاسادانان (په‌رله‌مان - و) یه‌کلا بکاته‌وه. ئه‌ندامه‌کانی ئه‌م ئۆرگانه تاییه‌ته له لایه‌ن رابه‌ر/ رابه‌ره‌کانه‌وه دیاری ده‌کرتن. به‌واتایه‌کی دی (به‌هۆی ئه‌م ئۆرگانه‌وه - و) شورای نگهبان مافی ئه‌ستۆی په‌های له ده‌ست دا.

سیستمی یاسایی

به‌پیتی یاسای بنه‌ره‌تی ئایینزای جه‌عفه‌ری سه‌ر به‌ئیسلامی شیعی ده‌بیته یاسای ولات و دادگاگان ده‌بی پیاده‌ی بکه‌ن. ته‌نها له‌و حاله‌تانه‌دا نه‌بیته که به‌یوه‌ندیان به‌و مافه‌ تاییه‌تانه‌وه هه‌یه که هه‌واداری ئایینزاکانی تری ناو ئیسلام هه‌یانه و ئه‌و مافانه‌ش (به‌لام له سنوورێکی زۆر دیاریکراودا) که هه‌واداری هه‌رسێ که‌مینه ئایینییه‌کانی تر هه‌یانه که له ئێراندا دانیان پێدا نراوه.

ئه‌و یاسایانه‌ی له ناو ئه‌نجومه‌نی راپۆژکاراندا داده‌رێژرتن ده‌بی دژ به‌یاساکانی جه‌عفه‌ری نه‌بن، ئه‌گه‌ر نا ده‌بی هه‌لبه‌هه‌شێرتنه‌وه. ئه‌م مه‌سه‌له‌یه له به‌شی سیپه‌م و یازده‌یه‌می یاسای بنه‌ره‌تیدا به‌ته‌واوی پروو کراره‌ته‌وه.

یاساکان خۆیان له سه‌ره‌تاوه هه‌ر هه‌ن (یاساکانی خوا و ئایینزای جه‌عفه‌ری - و)، ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر پرۆسه‌ی یاسادانایش له ناو په‌رله‌ماندا ئه‌نجامی نه‌گرتبێت. بۆ نمونه له ماده‌ی ۱۶۷د (۱۹) هاتوه: قازییه‌کان qadi ده‌بی به‌پیتی یاسا و رێساکان (واته ئه‌و یاسایانه‌ی په‌رله‌مان ده‌ریان ده‌کات) داده‌ری بکه‌ن. ئه‌گه‌ر ئه‌م جوژه یاسا و رێسایانه‌ش نه‌بوون ئه‌وه ده‌بی خۆیان یاسای گونجاو له‌به‌ر رو‌شنایی سه‌رچاوه ئیسلامییه‌کان یا فه‌تواکاندا هه‌لبه‌هێنجن و به‌پیتی ئه‌وه داده‌ری بکه‌ن. داده‌ر یا قازی نابێ بریار یا حوکمه‌که‌ی خۆی دوا بخات تا یاسایه‌کی گونجاو له‌و بواره‌دا ده‌ره‌چیت. له‌به‌ر ئه‌مه ده‌بی داده‌ره‌کان شاره‌زا و به‌توانا بن له فیقه‌ی ئیسلامیدا و لێهاتوویی ئه‌وه‌یان تێدا هه‌بی که له قورئان و سونه‌ته‌کانی sunna پێغه‌مبه‌ر و هه‌ر دوازه ئیمامه‌که‌وه یاسا و رێسای پێوست هه‌لبه‌هێنجن. به‌هه‌مان شێوه داده‌ره‌کان نابێ ئه‌و فه‌رمان و بریارنامه‌ی حکومه‌ت پیاده بکه‌ن که له‌گه‌ڵ یاساکانی ئیسلامدا هاودژن. وه‌کی دی

دهزگایه کی تایبته هه یه به ناوی (دادگای دادپهروهی ئیداری) که هه موو که سێ ده توانی له وی ئیستیئافی لابرندی تهو فه رمان و بریارنامه بکات.

له مادهی یازدهیه می یاسای بنه رتهیدا باس له پیکهاتهی سیستمی یاسایی کراوه. بالاترین ته نجه مهنی دادوهی (عالترین قوه قضاییه - و) که له سه روکی دادگای بالا، بالاترین مدعی گشتی ده ولته و سێ دادوهی تربش که له لایهن ته نجه مهنی یا یه کیتی دادوه رانه وه هه لده بژێردرین، ده که وپته سه رووی ته م هه ره مه وه. ده سه لاتی دامه زانندن و ده رکردنی دادوه ره کان له ده ست ته م ته نجه مهنه بالایه دایه. ههروه ها ته م سیستمه یاساییه دوو ده زگای تری سه رتاسه ربش له خو ده گری که ده کری ئیمه لیره دا به دیوانی چاودیری دارایی ناوزهدی بکه ین.

به شی سییه می یاسای بنه رتهی باس له "مافه کانی میللته" ده کات. له م به شه دا هه ندی یاسا هه ن که په یوه ندیبان به وه زیفه کانی سیستمی یاساییه وه هه یه. تهو یاسایانه پارێزگاری له ژیان و مولک و مالی ها ولاتیان ده که ن؛ هه موو ها ولاتییه ک مافی ته وه ی هه یه په نا بو دادگاگان بیا و ههروه ها پارێزه ریکیش دا کوکی لی بکا؛ هه موو گومانلی کراویک ده بی وه کو بی تاوان ته ماشا بکریت تا تاوانه که ی ده سه لمیتریت؛ نابی تازار و ته شکه نجه له گه ل یه کیکی گیراوا به کار بهیتریت به مه به سته ته وه ی زانیاری لی وه ربگیری و ناچار بکری دان به شته کاندان بنیت و... هتد.

خاله ناکۆکه کان

یاسا کانی خیزان و سزادان

یاسا کانی ئیران بریتین له یاسا کانی ئایینزای جه عفه ری. ته مه ش مانای وایه هه موو یاسا پیاده کراوه کان جا چ ته وانیه په یوه ندیبان به وه زیفه ی دادگا گانه وه، به هه لسه نگانندن به لگه گانه وه، به گه و اهیده ره کانه وه هه یه، یا ته وانیه په یوه ندیبان به حوکمی دادگا گانه وه هه یه، هه ره هه مووی به شپوه یه کی زۆر روون جیا وازییه کی گه وره یان له گه ل نه ریتی یاسایی ولاته رۆژئا واییه کاندان هه یه. به هه مان شپوه جیا وازی له گه ل ته و ته فسیره مۆدیرنه شدا هه یه که له به شه کانی تری جیهانی ئیسلامیدا هاتنه کایه وه. بواره ناکۆکه کان یا جیدال ئامیزه کان لیره دا به زۆری په یوه ندیبان به یاسا کانی خیزان و یاسا کانی سزاه هه یه. له یاسای بنه رتهیدا ته وه به پروونی ساغ کراوه ته وه که "یاسا کانی ئیسلام" وه کو یاسایه کی خیزان پیاده ده کری. به هه مان شپوه ی یاسا کانی "سزای ئیسلام" یش ده بی پیاده بکری.

یه کیک له و دیاردانه ی که دیاته کانی زیاتر ده وروژان بریتی بو له پیاده کردنی دوو یاسای جیا واز بو پیاوان و ژنان. بو نمونه له و بوارانه ی په یوه ندیبان به یاسا کانی خیزان و میراته وه هه بوو، گه و اهیدان له به رده م دادگا گاندا، بریارنامه کانی ها و په یوه ند به کار و جلوه ره گه وه هه بوو... هتد.

فره ژنی، یا ته وه ی که پیاو بو ی هه یه تا چوار ژنی هه بی، له پراکتیکدا رۆلێکی بچووک ی هه یه. ته وه ی که لیره دا رۆلێکی زۆر گه وره ی هه یه بریتیه له و نه ریته شیعییه ی پیی ده لێن ژنه یانی موعه یا سیغه sighe، واته ته و په یوه ندیبه سیکسییه شه رعیه ی که ته نها بو ما وه یه کی دیاریکراو به رده وام ده بی. مافی جیا بوونه وه چه ندین جووری هه یه. له م

بوارهدا پیاو مافیکی ره‌های هه‌یه، به‌لام ژن مافیکی ته‌سک و سنوور به‌زینراوی هه‌یه. پیاو به‌ته‌ن‌ها خۆی خیزان به‌ریتوه ده‌با و به‌خیتی ده‌کا، به‌لام ژن هه‌موو مال و مو‌لکه‌کانی و داها‌تی کاره‌ک‌ه‌شی (ئه‌گه‌ر کار بکات) به‌ته‌واوی ته‌ن‌ها بۆ خۆبه‌تی، واته وه‌کو پیاو ئه‌رکی به‌خیتوکردنی خیزانی له‌سه‌ر شان نییه.

هه‌ندی نهریت و ریتسا هه‌ن که بوونه‌ته هۆی ئه‌وه‌ی پیاوان و ژنان ئه‌رک و مافی جیا‌وازیان هه‌بێ، بۆ نمونه: پیاوه (زاوا) که ده‌بێ "دیاری به‌یانان" (۲۰) بداته ژنه‌که‌ی (بووک) پاش ئه‌وه‌ی شه‌وی یه‌که‌م له‌ لای بوو، هه‌روه‌ها پیاوه که ئیمامی خیزانه و مافیکی ته‌واوی هه‌یه که بریار له‌سه‌ر خیزانه‌که‌ی بدا. به‌هه‌مان شپوه‌ش ئه‌و یاسا و ریتسا ئالۆزانه‌ی په‌یوه‌ندیان به‌میراته‌وه هه‌یه و ده‌کات که به‌شپوه‌یه‌کی گشتی ژن نیوه‌ی پیاوی به‌ریکه‌ویت. له‌ پرسی گه‌واهی‌دان له‌ به‌رده‌م دادگاشدا گه‌واهی دوو ژن به‌رامبه‌ر به‌گه‌واهی یه‌ک پیاو ده‌ژمیردری. به‌هه‌مان شپوه جزیه‌دانی پیاویش نیوه‌ی ژنه.

له‌ ریتسا‌کانی یاسا نهریتییه‌کانی خیزان له‌ ناو ئیسلامدا ئه‌وه ره‌نگی داوه‌ته‌وه که خیزان (نه‌ک تاکه که‌س) بنه‌مای ستروکتوری کۆمه‌لگایه (بروانه ماده‌ی ۱۰، ۱۱ له‌ یاسای بنه‌ره‌تی ئیران) (۲۱). مه‌به‌ست لی‌ره‌دا ئه‌وه‌یه ئه‌رکه‌کان و مافه‌کانی (ژن و پیاو - و) "یه‌کتر ه‌اوسه‌نگ" ده‌که‌نه‌وه ئه‌گه‌ر بیتو مرۆف خیزان و خزم و که‌سوکار وه‌کو (یه‌ک یه‌که‌ی) ته‌واوکه‌ری یه‌کتر ته‌ماشای بکات.

منال ه‌ی باوکه یا ده‌گه‌ریتته‌وه بۆ خیزانی باوک. ئه‌مه‌ش به‌و مانایه دیتته‌وه که پیاو بۆی هه‌یه ژنیک له‌ تایینیکی (دان پێ دانراوی) دیکه بخوازیت. منال سه‌ر به‌تایینی باوک ده‌بێ. به‌لام له‌ هه‌مان کاتدا ژنیک موسلمان بۆی نییه شوو به‌یه‌کیکی غه‌یره موسلمان بکات.

گرفتییکی زۆر جه‌ده‌لئامیزی دیکه یاسا‌کانی "سزای ئیسلامیه". له‌ نهریته یاساییه‌کانی ترادیسینی ئیسلامیدا داوه‌ره‌کان رۆل‌ییکی

یه‌کلاکه‌ره‌وه‌یان له‌و گرفته سه‌ختانه‌دا هه‌یه که ده‌بنه مایه‌ی ناکۆکی و مشتومی له‌ نیوان دوو که‌س یا دوو لایه‌ندا. له‌م حاله‌تانه‌شدا ئه‌لبه‌ته ده‌بێ دوو لایه‌ن هه‌بێ؛ سکالانوس و سکالالی کراو یا به‌عه‌ره‌بی گوته‌نی مدعی و مدعی علیه. له‌ هه‌ندی حاله‌تدا، بۆ نمونه له‌ تاوانه‌کانی (حد hadd، کۆ: حدود) دا خوا خۆی خواوه‌نی مه‌سه‌له‌که‌یه. ئه‌و حاله‌تانه‌ش ئه‌وانه‌ن که سزاکه‌یان له‌ قورئاندا یا له‌ نهریتیکی زۆر پیاده‌کراوا نووسراوه. ئه‌و حاله‌تانه‌ش بریتین بۆ نمونه له‌ دزی (گه‌وره) که ده‌بێ ده‌ستی راستی دزه‌که به‌ینه‌وه، هه‌روه‌ها ریتگری و چه‌ته‌گه‌ری که سزاکه‌ی مه‌رگ و هه‌لواسین و برینی ئه‌ندامه‌کانی له‌شه، هه‌روه‌ها زیناکردن که سزاکه‌ی جه‌لده‌ لیدانه یا له‌ حاله‌ته گه‌وره‌کاندا سزاکه‌ی ده‌بیتته شپوه‌یه‌ک له‌ شپوه‌کانی سزای مه‌رگ (له‌ هه‌ندی حاله‌تدا له‌ ریتگه‌ی ره‌جم کردنه‌وه). هه‌ر که‌سی یه‌کیک به‌درۆ یا به‌بێ به‌لگه له‌ بواری ژنخوازی‌دا تاوانبار بکات سزاکه‌ی ده‌گاته جه‌لده‌ لیدان. سزای مه‌ی خوارده‌نه‌وه (یا به‌کاره‌یتانی شتی وه‌کو مه‌ی و ماده‌ سه‌رکه‌ره‌کان) جه‌لده‌ لیدانه. هه‌روه‌ها "بلاوکرده‌وه‌ی فه‌ساد له‌سه‌ر زه‌ویدا" سزای مه‌رگی هه‌یه (بروانه سورته‌تی المائده، ئایه‌تی 37/33) (۲۲). زۆر جاریش له‌ بواری سزای مه‌رگ به‌رامبه‌ر به‌وانه‌ی ئیمه پێی ده‌لێین به‌ره‌هه‌لستکاری سیاسی، له‌ ئیراندا ئامازه به‌قورئان ده‌کری. به‌هه‌مان شپوه له‌ بواری به‌کاره‌یتان و مامه‌له‌کردنی ماده سه‌رکه‌ره‌کاندا سزای مه‌رگ پیاده‌ ده‌کری. هه‌روه‌ها سزای "ارتداد"یش مه‌رگه، واته ئه‌و که‌سانه‌ی له‌ تایینی ئیسلام وه‌رده‌گه‌ریتته‌وه و باوه‌ر به‌تایینیکی تر ده‌هیتن یا خۆیان به‌بێ تایینی داده‌نێن به‌مه‌رگ سزا ده‌درین.

ده‌بێ ئه‌وه‌ش یاداشت بکه‌ین که مردن، کوشتنی بێ ته‌نقه‌ست یا بێ مه‌به‌ست، هه‌روه‌ها نازاردانی له‌شولار ناچته‌خانه‌ی تاوانه‌کانی (حد) وه، به‌لکو وه‌کو گرفتییکی یاسای مه‌ده‌نی ته‌ماشای ده‌کری. لی‌ره‌دا ئه‌و که‌سه‌ی نازاره‌که‌ی پێ گه‌یشته‌وه به‌خواوه‌نی مه‌سه‌له‌که‌ ده‌ژمیردری، له‌ حاله‌تیکیشدا ئه‌و که‌سه به‌رئ ئه‌وه که‌سوکار و خزمی ئه‌و (خواوه‌نی

خوبینه که) به‌خواه‌نی مه‌سه‌له‌که ده‌ژمیردرین.

جاریکی تریش لی‌ره‌دا نه‌وه ده‌بینین که خیتزان و که‌سوکار بنه‌مای ستروکتوری کۆمه‌لگان له ئیران. لایه‌نی سکالانوس (مدعی) له‌م حاله‌تانه‌دا "ماف"ی Iex talionis (قصاص) هه‌یه. ته‌گه‌ر خاوه‌نی/خواه‌نه‌کانی مه‌سه‌له‌که هه‌ندی مه‌رجی دیاریکراویان تیدا بیت نه‌وه ده‌توانن به‌پیتی پرنسیپی "چاو به‌چاو و دان به‌دان" و نازار به‌نازار، داوای سزادانی (قصاص)ی تاوانباره‌که بکه‌ن. به‌لام له هه‌مان کاتیشدا ده‌توانن له و مافه‌ی خویان خوش بین و ته‌نها به‌قه‌ره‌بوو‌کردنه‌وه مادیه‌که یا جزیه‌که رازی بین یا به‌شپوهیه‌کی گشتی واز له هه‌موو شتی بین یا له هه‌موو شتی خوش بین.

به‌پیتی یاسا‌کانی نه‌و نایینزانه‌ی له ئیراندا کاری پین ده‌کری جزیه‌ی پیاو بوژن نیوه‌ی جزیه‌ی ژنه بو پیاو. بری نه‌و پاره‌یه‌ی (جزیه) له بری کوشتنی که‌سیکی ناموسلمانی سه‌ر به‌نایینیکی دان پین دانراوی دیکه‌دا ده‌دری بریتیه‌ی له ۱/۱۰، به‌لام جزیه‌ی کوشتنی ژنیکی ناموسلمان بریتیه‌ی له ۱/۲۰. له هه‌مان کاتدا جزیه‌ی پیاو له کاتی کوشتنی یه‌کیکی ناموسلمانی پین ناییندا یا سه‌ر به‌نایینیکی نامۆله‌تدراودا هیچ نییه.

پیاوه‌کردنی جه‌لده‌ لیدان و برینی نه‌ندامه‌کانی له‌ش وه‌کو شپوهیه‌کی سزادان به‌هیچ شپوهیه‌ک له‌گه‌ل ماده‌ی ۳۸ی یاسای بنه‌ره‌تیدا (۲۳) که خوازیاری قه‌ده‌غه‌کردنی نازار و ته‌شکه‌نجیه‌ی ناکۆک نییه، چونکه مه‌سه‌له‌که لی‌ره‌دا مه‌سه‌له‌ی سزایه نه‌ک مه‌سه‌له‌ی به‌کاره‌یتانی نازار و ته‌شکه‌نجیه به‌مه‌به‌ستی وه‌گرتنی زانیاری و دان پین دانان وه‌کو له‌و ماده‌یه‌ی سه‌ره‌وه‌دا هاتوه.

پروونکردنه‌وه‌یه‌کی تاییه‌ت له باره‌ی یاسا‌کانی سزا و (قصاص)ه‌وه له داوای ده‌رچوونی یاسای بنه‌ره‌تیه‌وه بلاو کرایه‌وه. به‌هه‌مان شپوه‌ش چاودتیریکردنی ماسمیدیاکان به‌پیتی یاسایه‌ک له سالی ۱۹۸۶دا دووباره ریتکخرایه‌وه.

سیستمی سیاسی له واقیعی ئیراندا

۱۹۷۹ - ۲۰۰۱

پرسی رابه‌ر له داوای مردنی خومه‌ینیه‌وه

ته‌گه‌رچی خومه‌ینی ئیستا نه‌ماوه به‌لام له‌گه‌ل نه‌وه‌شدا تاوه‌کو ته‌میرۆ وه‌ک سیمبولیکی شو‌رسی ئیران (که دژ به‌ده‌سه‌لاتی تاکره‌وانه‌ی شا به‌ریا کرا) ته‌ماشدا ده‌کری. نه‌مانی خومه‌ینی له ژیاندا به‌نیسه‌بت ده‌سه‌لاتی رابه‌راندنه‌وه زۆر باشته‌ر بوو وه‌ک له مانی نه‌و: چون نه‌و کاته مرۆف ده‌توانی ناماژه‌ی پین بکات، پشت به‌ وته و هه‌لسه‌نگاندنه‌کانی نه‌و بیه‌ستیت، به‌پین نه‌وه‌ی مه‌ترسی نه‌وه له نارادا هه‌پین که خوی راسته‌وخۆ ناره‌زایی به‌رامبه‌ر به‌و ته‌فسیر و پیاوه‌کردنه‌وه ده‌ربری که ئیمه بو قسه و نووسینه‌کانی نه‌و ده‌یکه‌ین.

وه‌زیفه‌ی دووه‌می خومه‌ینی بریتی بوو له به‌ده‌زگایی کردنی "رابه‌ر" له چوارچیه‌یه‌کی ده‌ستوریدا. به‌شپوهیه‌کی تر ده‌توانن بلتین ده‌زگای یا ریتکخراوی ویلایه‌تی فه‌قیه له‌سه‌ر بنه‌مای نه‌ریتیکی تا راده‌یه‌ک کۆنی ناو ئیسلامی شیعی بنیاد نراوه. مرۆف ده‌گه‌ریتنه‌وه بو/سه‌ر به‌خانه‌واده یا گروه‌یکه که نه‌ویش له ریتگی خویه‌وه ده‌گه‌ریتنه‌وه بو/سه‌ر به‌راوتیکاریکی روحیه‌ی که پیتی ده‌لین مه‌رجه‌ع (له زمانی ئینگلیزیدا زۆر جار پیتی ده‌لین "source of emulation"). به‌زۆریش پیاو یه‌کیکی نورانی هه‌لده‌بژیت که "نیشانه‌ی خوا"ی پتوه دیار بیت (تایه‌ت و الله - تایه‌توللا). وه‌ک نه‌ریت یه‌کیک له تایه‌توللا مه‌زنه‌کان وه‌ک کاندید ده‌رده‌که‌وی و ئیدی نه‌وانی دیکه‌ش وه‌ک مه‌رجه‌عی خویان دانی پیدا ده‌نپین.

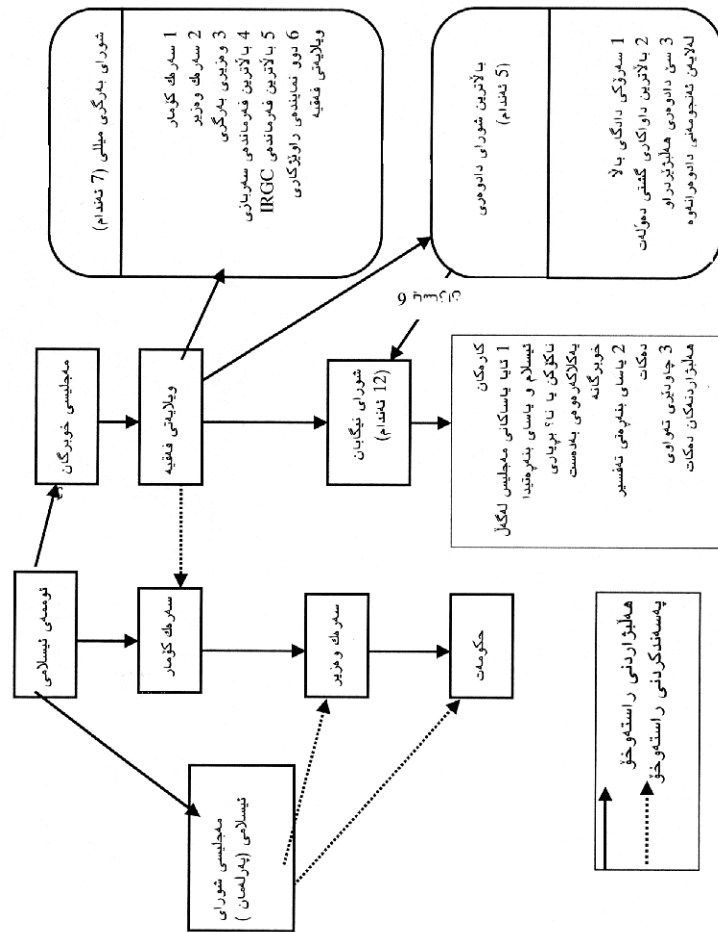
خومه‌ینی بووه رابه‌رپکی روحی له‌م بابته‌که به‌پین کۆنکرانس له لایه‌ن

هه‌مووانه‌وه قبۆل کرا. له ڕێگه‌ی پله و پایه‌ی خۆبه‌وه له ناو ده‌وله‌تا (به‌پیتی ماده‌ی پینجه‌می یاسای بنه‌ره‌تی) خومه‌ینی به‌پیتی نه‌ریتی تیۆلۆجی شیعی له پراکتیکدا ئه‌و وه‌زیفه‌ی هه‌بوو که ده‌بوایه ئیمامی مه‌هدی هه‌یبوایه. لی‌ره‌دا "شیعه راسته‌وه‌کان" و تیۆلۆجیسته هه‌ره سونه‌تیه‌کان په‌خه‌کانی خۆیان ناشکرا کرد. خومه‌ینی ده‌ستی به‌سه‌ر ده‌سه‌لاتیکی زیاد له پتۆستدا گرتبوو. هاوکات له‌گه‌ڵ مردنی خومه‌ینیدا له ۳ یۆنیۆی ۱۹۸۹ ناکوکییه‌کان زیاتر گریان گرت. مجلس خبرگان عه‌لی خامه‌نه‌یی به‌راپه‌ر هه‌لبژارد. ئەم هه‌لبژاردنه‌ ڕۆژتیک دوا‌ی مردنی خومه‌ینی ناشکرا کرا. به‌لام ۱۰ ڕۆژ دواتر، واته له ۱۴ یۆنیۆ مه‌رحه‌عه گه‌وره‌کانی ترکانیدی خۆیان ناشکرا کرد. شه‌ش ئایه‌تۆلای گه‌وره ئه‌وه‌یان ناشکرا کرد که ئه‌وان ئایه‌تۆلای محمه‌د عه‌لی ئه‌راکی به‌مه‌رحه‌عی خۆیان ده‌زانن و دان به‌ودا ده‌نێن. ئەم کاره ده‌بی وه‌کو په‌خه‌یه‌ک له یاسای بنه‌ره‌تی ته‌ماشای بکری. له‌م کاته‌دا دژه هه‌لوێستییکی له به‌رامبه‌ر ئەم هه‌لوێسته‌ی ئەماندا زۆر پتۆست بوو. ڕۆژی ۶ ئاگۆست "زیاتر له ۸۰ نماینده‌ی ئایینی ئیسلام" له راگه‌یاندنیکدا پشتیوانی خۆیان له عه‌لی خامه‌نه‌یی، وه‌ک رابه‌ریکی روحی له‌بری خومه‌ینی، راگه‌یاند. ته‌نانه‌ت دوا‌ی مردنی ئایه‌تۆلای ئه‌راکیش (له ته‌مه‌نی زیاتر له ۱۰۰ سال) له نۆقه‌مه‌ری ۱۹۹۴، هه‌بشتا عه‌لی خامه‌نه‌یی هه‌ر وه‌کو مه‌رحه‌ع حیسابی بۆ نه‌ده‌کرا.

کاندیدبوونی خامه‌نه‌یی (بۆ مه‌رحه‌عیه‌ت - و) له لایه‌ن هه‌ندی گروپه‌وه به‌توندی پشتیوانی لی‌ ده‌کرا، به‌لام ئه‌و خۆی وای به‌چاک زانی خۆی بکشیتێته دواوه و هۆکاره‌کشی بۆ که‌می کات گه‌رانه‌وه. پله و پایه و ئیعتیباری ئایینی خامه‌نه‌یی و هاوسه‌نگی ئه‌و له نیۆ ئایه‌تۆلای گه‌وره‌کاندا، له‌گه‌ڵ خومه‌ینیدا به‌راورد نه‌ده‌کرا. خامه‌نه‌یی بی‌ریاریکی گه‌نج بوو و تیروانینیکی تری له مه‌سه‌له‌ی تیگه‌یشتن و پیا‌ده‌کردنی شه‌ریعه‌ی ئیسلامیدا هه‌بوو. ئەم خالانه‌ بووه هۆی ئه‌وه‌ی سه‌رنجی که‌سانی دیکه له‌م

بواره‌دا رابکێشی که ناودارترینیان عه‌بدۆلکه‌ریم سه‌روش بوو. داواکردنی ریفۆرمی سیاسی و به‌ره‌راوانکردنی ماف و ئازادییه‌کان به‌شیک بوون له‌و داواکارییه‌ی که خۆپنکاره‌کان له خۆپیشاندانه‌کانی خۆیاندا هه‌ر له سالی ۲۰۰۱ به‌دواوه پێیان له‌سه‌ر داده‌گرت.

له هه‌لبژاردنه‌کانی په‌رله‌ماندا (مه‌جلیسی شورای ئیسلامی) جه‌ماوه‌ر تاکه که‌سه‌کان هه‌لده‌به‌ژێرن نه‌ک حیزبه‌کان. به‌لایه‌نی که‌مه‌وه له ماوه‌ی

۱۹۸۰ - ۱۹۸۷ پەرلەمان لە دەستی یەک تاقە حیزیدا بوو ئەویش حیزبی جمهوری ئیسلامی IRP بوو. ئەم حیزبە لە سالی ۱۹۷۹دا دامەزرا و پاش چەند سالیگ دەستی بەسەر دەزگا هەرە گرینگەکانی دەوڵەتدا گرت: حکوومەت، پەرلەمان، مجلس خبرگان، دەزگا شوێشگێرییە تازەکان (دادگای شوێش، کۆمیتەکانی شوێش، پاسداران). پاش داگیرکردنی بانیۆزخانە ئەمریکا لە تاران، حیزبی جمهوری ئیسلامی زیڕەکانە توانی لە نۆفەمبەری ۱۹۷۹دا یەکەمین سەرۆک وەزیرانی "ئیسلامی - لیبرال" کە بازرگان بوو لەسەر کار لابیا. بەهەمان شێوە زۆر بەزرنگی توانی لە یۆنیۆی ۱۹۸۱دا یەکەمین سەرۆک کۆماری "ئیسلامی - لیبرال" کە بەنی سەدر بوو لە کار بخا. دواتر بەنی سەدر توانی هەلبێ و خۆی بگەیهنیتە گروپێکی بەرهەڵستکار لە پارێس.

بەلام مەهدی بازرگان لە ناو ئێراندا مایهوه و لە هەشتاکاندا سەرکردایەتی تاقە حیزبێکی بەرهەڵستکاری (نەهضت آزادی) دەکرد کە مۆلەتی کارکردنی هەبوو. بازرگان پەخنی لە تاکرەوی و سیاسی ئابووری کارەسات نامیزی کۆماری ئیسلامی ئێران گرت و لە قۆناغەکانی سەرەتای شەری عیراق و ئێراندا داوای راگرتنی ئەو شەڕە کرد. حیزبەکی بازرگان لە پەرلەمان دەرکرا و ئەندامەکانیان تووشی راوانان و گرتن هاتن، بەلام خۆدی حیزبەکی لە سالی ۲۰۰۱دا قەدەغە کرا. پاش مردنی بازرگان لە سالی ۱۹۹۵دا سەرکردایەتی حیزبەکی درایە دەست بەزدی، کە لە سالی ۱۹۷۹دا وەزیری دەرەوی ئێران بوو. دادگایەکی شوێش لە تاران لە سالی ۲۰۰۱دا حیزبی (نەهضت آزادی) بەپیلانگێری لە دژی رژیمی ئیسلامی ئێران تاوانبار کرد و دواتر قەدەغە کرد. زۆریی پابەرانی ئەم حیزبە دواتر خراپە کونجی زیندانەکانەوه.

بەهێزترین حیزب کە هەرەشە لە حیزبی جمهوری ئیسلامی دەکرد بریتی بوو لە موجاهیدینی خەلق (لە جیهادهوه وەرگیراوه) کە رێکخراویکی "ئیسلامی - مارکسی" بوو. مجاهیدین خەلق لەو سەرەمەدا زۆر ترسناک

بوون چونکە رووی دەمیان لە هەمان ئەو گروپانە بوو (کریکار، جووتیار، بۆرژوازی بچووک) کە حیزبی جمهوری ئیسلامی دەبوست کاربان لەگەڵدا بکات. رابەری مجاهیدین خەلق (مەسعود رەجەوی) لە سالی ۱۹۸۱دا هەلەتات و دەوڵەت توانی لە نیوان ۱۹۸۱ - ۱۹۸۲دا موجاهیدین بەشێوەیەکی وەحشیانە لەناو بیا. هەزارەها کەس لە هەوادارەکانیان (بەقسە خۆیان دەیهها هەزار کەس) لە سیدارە دران. سەرکردایەتی حیزب^(۲۴) ئیستا لە ناو عیراقە و سوپایەکیشی هەیه کە هەر لە وێهە هەندێ جار هێرش دەکاتە سەر ئێران.

پارتی کۆمەنیستی ئێران ناسراو بەتووه کە پشتیوانی لە رژیمی خومەینی دەکرد تا وەکۆ سالی ۱۹۸۳ مۆلەتی کارکردنی درا. لەم سالەدا سەرانی تووه گیران و سالی ۱۹۸۸یش هەندیکیان لە سیدارە دران.

ئۆپۆزیسیۆن لە ناو کۆماری ئیسلامی ئێراندا تەنها لە چوارچێوە ئیسلامییەکییدا مۆلەتی پێ دەدری. بەپێی بیریاریک کە لە سالی ۱۹۸۸دا دەرچوو، وەزارەتی ناوخوا پاش لیکۆلینەویەکی تایبەت ئەوجا مۆلەتی کارکردن بەحیزبە سیاسیەکان دەدا. بەلام هەتاوەکو ئیستاش چ ئۆپۆزیسیۆنە چەپرەوهکان و چ راسترەوهکانیش (هەواداری پادشایی) لەناویراون و زۆر جاریش ئەم لەناویردنە بەشێوەیەکی فیزیکی بووه.

حیزبی جمهوری ئیسلامی لە دەرەوهرا وەکۆ بەرەیهکی بەکگرتوو خۆی دەرەدەخست. بەلام هەر زۆر زوو حیزب دووبەرەکییەکی زۆری تی کەوت، هیچ نەبێ لە مەسەله ئابوورییەکاندا. یەکیک لە فراکسیۆنەکان پشتیوانی مۆلکایەتی تایبەتی دەکرد و هەواداری کرانەویەکی ئابووری بوو لەگەڵ رۆژئاوادا. فراکسیۆنیکی رادیکال imamiya "خەتی ئیمام" داوای ئەوهیان دەکرد کە دەوڵەت بەشێوەیەکی سەنترال ئابووری ولاتەکە بەرپۆه بیات. لە رینگە ریفۆرمیکی رادیکالانە زەویوزار و دانانی یاسایەکی پرۆگرەسیفانە (پۆزەتیفانە) بۆ بازاری کار، دەرکری بارودۆخی هەژارەکانی

(موسسته زعه فین) ئیران باشت بکریتته وه. بازرگانی دهره کی ده بی بکریتته ده ولته تی و په یوه نندییه ئابوورییه کانیش ده بی له گه ل و لاتته سۆسیالیسته کاندای گری بدری.

ئهم باله ی نیو حیزب له ساللی ۱۹۸۷ دئه وئنده بهرجه سته بیوو، له وانه شه خه تهرناک، تا وای لیتهات حیزب زور به ئاسانی له بهر یهک هه لوه شایه وه. ههروه کو پیشتربش ئامازه مان بو کرد، ناکۆکییه کانی نیو حیزبی جمهوری ئیسلامی کاریکی وای کرد که نه توانیت هیچ جوژه بریاریک له باره ی گرفته ئابوورییه سهرتاسه ربیه کانی ئیرانه وه بدریت.

به لām ئه و دوو بهر ه کییه قوولته ی نیوان هه ردوو باله که ی رژیم به هیچ شپوه یهک له دوا ی ساللی ۱۹۸۷ وه ئارام نه بووه وه، به لکو به پیچه وانه وه ته نانه ت له دوا ی مردنی خومه ی نیشه وه بووه مانیفیستیکی. له قوناعی نه وه ده کانی شدا هه ردوو باله که ی ناو رژیم زیاتر خو یان ئورگانیزه کرد و کار گه یشته ئه وه ی هه ردوو لا له ناو تاراندا دوو مه لبه ندی هه لباردنی جودایان هه بوو.

هه لباردنه کانی خو لی شه شه می مه جلیس (په ره مان) له فابریوه ری و مارس ی ۲۰۰۰ د به رپوه چوون. ئیران سیستمی هه لباردنی فه ره نسی پیاده ده کات، واته زۆرینه ی ده نگه کان له دوو خو لی جیا وازدا. به واتایه کی دی له خو لی یه که مدا ته نها ئه و کاندیدانه به راوه ده ژمیردین و بو یان هه یه به شداری خو لی دوو هم بکه ن که زۆرینه یه کی ده نگه کان یان به ده ست هینای به مه رجی ئه و زۆرینه یه له چواریه کی ده نگه کان (له و ناوچه یه ی هه لباردنه که ی تیدا ساز کراوه - و) که متر نه بی. له خو لی دوو هه میشدا دوو سهرکه و تووترین کاندیدی خو لی یه که م له گه ل یه کتردا پیشبرکی ده که ن. له هه لباردنه کانی ساللی ۲۰۰۰ د ۲۲۵ کاندید (له کۆی ۲۹۰) له خو لی یه که مدا هه لباردرا ن.

ئه وانه ی له ساللی ۲۰۰۰ د پشتیوانیان له ریفورمه کانی سه روک

خاته می ده کرد "ریفورمیسته کان" بوون که بانگه شه یان بو ریفورمی ئابووری، پلورالیزم، به را به ری له بهرده م یاسا و فراواترکردنه وه ی ئازادییه شه خسییه کان ده کرد. زور جار پۆرتییتی ریفورمیسته کان بریتی بوو له پیسویک که سه وکه زه رده خه نه یه کی به سه ر لیته وه بوو و سه وکه ریشیکیشی هه بوو. کاندیده "کۆنسیرقاتیقه کان" یش پییان له سه ر بایه خه پیروژه کانی شوپش و به ها رو حیییه کان داده گرت. ئه مان زه رده خه نه یان نه ده خسته سه ر لیته کانیان چونکه ئایه توللا خومه ینی ئه وه ی روون کردبووه وه ئه وه ی زه رده خه نه بکات بو شه یتانی ده کات.

خودی ریفورمیسته کان به سه ر چه ندین فراکسیوئندا دابه ش بیوون. گرنگترین حیزبی ئه وان (حزب مشارکت اسلامی) بوو (IIPP) که له لایه ن محمه مد ره زا خاته می برای سه روک کۆماره وه رابه ری ده کرا. له کاتی هه لباردنه که دا ۱۸ فراکسیونی "ریفورمخواری" جودا جودا خو یان له "به ره ی دوو خوردا" دا کۆکرده وه (واته به ره ی ۲۳ ی ما ی، چونکه له ۲۳ ی ما ی ۱۹۹۷ خاته می هه لباردنه کانی سه روک کۆمار ی برده وه). کاندیده "هه ره کۆنسیرقاتیقه کان" خو یان له "کوالیسیونی هه واداره کانی خه تی ئیما م و رابه ر" دا کۆکرده وه. ریفورمیسته کان سهرکه و تنیکی گه وره یان له هه لباردنه کاندای به ده ست هینا. پاش خو لی دوو هه می هه لباردنه کانی ساللی ۲۰۰۰ نزیکه ی ۲۰۰ ئەندامی مه جلیس "به ریفورمخواری" له قه لهم دران و ئه و ۹۰ ئەندامه ی تریش به "کۆنسیرقاتیف" له قه لهم دران. به لām سنووری نیوان ئه و دوو گروه زور روون نه بوو، چونکه زۆر یک له و کاندیدانه به شپوه یه کی فه رمی وه ک "بی لایه ن" هه لباردرا بوون.

ریفورمیسته کان له ناو خودی تاراندا توانیان ۲۶ (له کۆی ۳۰) مه نادات بیه نه وه. له م ناوچه یه دا سه روک کۆمار ی پیشوو، هاشمی ره فسنجانی، دابه زتیرایه پله ی (۳۰) له لیستی کاندیده کاندای، به لām پاش ئه وه ی شو رای نگهبان هه ندی له کاندیده کانی په سه ند نه کرد ره فسنجانی

بەرز كرايه وە بۆ كانديدى پلە Z . ھەلبەت ئاردنە كانى سەرۆك كۆمارى ۲۰۰۰ ىش وەكو ھەلبەت ئاردنە كانى سالى ۱۹۹۷ پۈتتۈستىكى ئاشكرا بوو دژ بەو پىكھاتە يەى ئىرانى بەرپتو دەبرد. لە لايەكى ترەو "رىفۆرمىستە" سەرکە وتووە كان لە ناو خودى خۆياندا بەسەر چەندىن فراكسىيۇندا دابەش ببوون كە ھەربەكە و لە ئاستى مەسەلە ئابوورى و كۆمەلە يە تىبە كاندا خاوەنى بىر بۆچۈنىكى جودا بوو. چاوەروانى ئەو ەش لە نمايندە "بىن لايەنە كان" نە دەكرا كە بەپى مەسەلە ئىدىيۇلۇژىيە كان گىرەتە كان ھەلبەسە نكېتن (لە پەرلە ماندا - و) دەنگيان لەسەر بەن، بەلكو ئەوان بەپى بەرژەو ەندىبە مەسلە حەت ئامپىزە كانى ئەو پۈژانە بىر پارە كانى خۆيان دەدا.

بەلام ئىران ئەورۆكە بۆتە خاوەنى سىستىمىكى سىياسى ئەوتۆكە تىايدا تەواوى ئەو فراكسىيۇنە نافەرمىيانەى تاو ەكو ئىستا بوونىان لە ناو رژىمە كەدا ھەبوو بەحىزى دىفاكتو دادەنرېن. بەپى ئامارە فەرمىە كان رېژەى بەشدار بىكردن لە ھەلبەت ئاردنە كانى سالى ۲۰۰۰ دا گەيشتە نرىكەى ۶۹٪. ھەلبەت ئاردنە كانى پەرلە مانى سالى ۲۰۰۰ لە زۆر روو ەو ە ماناى "ئاسابى كردنە ەى" ئەو ژيانە سىياسىيە شۆرشگىرپىبەى دەگە ياند كە پىشتەر لە ئىراندا ھەبوو. بەلام لە ھەمان كاتدا شورای نكھبان ۵۷۶ كانديدى لە كۆى ئەو ۶۸۶۰ كانديدە پىر ھىوايە رەت كىردەو ە كە خۆيان بۆ ھەلبەت ئاردنە كانى مجلس شورای اسلامى كانديد كىردبوو. لە نىو ئەو كانديدانە دا ۵۰۴ دانە يان ژن بوون و ۳۵ دانە شىان غەبىرە موسلمان بوون.

سەرۆك كۆمار

دەسلەتە كانى سەرۆك كۆمار لە كاتى فەرمانرەوايى خومە ينىدا زۆر لاواز بوون. ھەردوو سەرۆك كۆمارى پىشوو بەنى سەدر (۱۹۸۰ - ۱۹۸۱) و خامەنەبى (۱۹۸۸ - ۱۹۸۹) رۆلپكى ھەنۆكە ييان ھەبوو. كاتى كە مەرگ خومە ينى بەسالا چووى پىچايەو ە شەرىكى سەخت لەسەر دەسلەت و لىھاتووى سىياسى لە نىوان رەفسنجانى و مونتەزەرىدا دەستى پى كىرد. مونتەزەرى يەكپىك بوو لە ئايە توللا مەزنە (ayatullah uzma) ھەرە ناودارە كانى شارى قوم كە لە سالى ۱۹۸۵ دا لە لايەن شورای پسپۆرە كانەو ە، واتە مجلس خىرگانەو ە بەشپو ەبەكى فەرمى ەك جىگرى خومە ينى ھەلبەت ئىردرا. كاتى كە مونتەزەرى كرا بە جىگرى خومە ينى وا چاوەروان دەكرا نمايندەگى خەتپكى "ھەرە كۆنسىرثا تىف" بكا، بەلام لە سالى ۱۹۸۸ - ۱۹۸۹ دا ناوى مونتەزەرى بەمەرجى لىبرالىزە كىردنى بارودۆخى سىياسى و ئابوورى ئىرانەو ە گرئىدرا.

لە سالى ۱۹۸۶ دا مەسەلەى ئىران كۆنتر ئاشكرا بوو، كە تىايدا ئامازە بۆ رەفسنجانى دەكرا ەك نمايندەى ئىران كە لەگەل شەيتانى گەورە، ولاتە يەكگر توو ە كانى ئەمىركادا خەرىكى گىتوگۆ كىردن بوو. لە مانگى ئۆكتۆبەرى ۱۹۸۶ دا مەھدى ھاشمى دەستگىر كرا، چونكە مەسەلەى چەك فرۆشتنە كەى بە ئىران بۆ گۆفارىكى لوپنانى ئاشكرا كىرد. دواتر مەھدى ھاشمى لە مانگى سىپتامبەرى ۱۹۸۷ دا بە تاوانى "بلاو كىردنە ەوى فەساد لەسەر زەوى" درا يە بەر گوللە (پروانە پىشتەر كە باسما ن لەم مەسەلە يە كىرد و بە ئايە تپكى قورئانەو ە گرئىمان دا). ھادى كە براى مەھدى ھاشمى بوو، زاواى مونتەزەرى بوو. لەم شەرى و كىشە يەى نىوان مونتەزەرى - رەفسنجانى، ئەمەى دوايىيان خەرىك بوو دەسلەت بگرئتە دەست و لە مارسى ۱۹۸۹ دا مونتەزەرى دەستى لە كار كىشايەو ە.

له سالی ۱۹۸۸د پریگه‌کان بۆ رفسنجانى زياتر تەخت بوون. له يوليوى هەمان سالدا، له کاتىکدا کە بارودۆخە سەربازىيە کە له بەرزەوئەندى ئيراندا نەبوو، خومەينى ناچار بوو ئاگرەستى نيوان عىراق و ئيران قبول بکات. دواتر خومەينى رفسنجانى بەفەرماندەى کاراي گشتى سوپا دەسنیشان کرد. رفسنجانى (کە جارێ کۆنترۆل کردنى هيزى "پاسداران" له ژێر دەستى هاوپەيمانه‌کانى خۆيدا بوو) ئیستا له رېگه‌ى ئەم پۆستە تازەيەو دەيتوانى هەموو هيزە چە کدارەکانى تریش بخاتە ژێر دەسلالانى خۆيەو.

خامەنەيى سەرۆک کۆمار کە مەنداته‌کەى (ماوه‌ى کار) له پاش مردنى خومەينى له يۆنيوى ۱۹۸۹د، له تەواوبووندا بوو، کرايه جىگرى خومەينى (رەبەر) و وهلى ئىمامى مەهدى. بەم شىويه خامەنەيى بە شىويه‌کى فەرمى بوو بەرزترين دەسلالندارى ئيران. لەمەش گرینگتر عەلى ئەکبەر هاشمى رفسنجانى له مانگى حەوتدا بە سەرۆک کۆمار هەلبژێردا و هاوکات لە گەل ئەم هەلبژاردنەدا ياساى بنەرەتى ئيرانيش گۆرا و پۆستى سەرۆک وەزيران لا برا و سەرۆک کۆمار بوو سەرۆکى حکومەت. بەم کارە پۆستى سەرۆک کۆمار گرینگىيە کى زۆر جياوازترى له جارێ پەيدا کرد. جوولانەو و دەرکەوتنەکانى رفسنجانى ئەو هەيان دەر دەخست کە ئەو زياتر له خودى خامەنەيى بە فەيلى له رەبەر دەچوو.

له هەلبژاردنەکانى سەرۆک کۆماردا رفسنجانى توانى ۹۴,۵٪ دەنگە بەشداربووکان بپنێتەو و بپنێتەو بە سەرۆک کۆمارى ئيران. تاقە دژە کاندیدی کە له هەلبژاردنەدا لە گەل رفسنجانىدا پیتشپکى دە کرد وەزىرى پیتشوى کشتوکال بوو (شەيبانى) کە وەک نماندەيە کى "لېبرالى بى لایەن" خوى کاندید کردبوو. شەيبانى وەک کاندیدی کى بە کجار لاواز توانى تەنھا ۳,۸٪ دەنگەکان بپنێتەو. پاش ئەو هى شورای نگهبان ناوى زياتر له ۸۰ کاندیدی تری رەت کردەو، هەلبژاردنەکانى سەرۆک کۆمار زياتر له راکيرىيە ک دەچوون، لە سەر ئەو رەبەرە سياسىيانەى له دواى

مردنى خومەينىيەو له ئارادا بوون، تا له هەلبژاردنى کى راستە قینە. رېژەي بەشدارىکردن له هەلبژاردنەکاندا گەيشتە ۶۸,۵٪. هاوکات بەزۆرىنەى ۹۷,۳٪ بريار لە سەر کۆمەلنى گۆرانکارى له ياساى بنەرەتيدا درا. بە هوى يە کيتک له گرنگترين ئەو گۆرانکارىيانە کە بریتى بوو له لابردي پۆستى سەرۆک وەزيران، يە کيتک له سەر سەختترين دۆژمنەکان (موسەوى) کە نماندەى خەتتى کى ئابوورى رادیکالى دە کرد، لەو گۆرەپانەدا نەما. له برى ئەو ئەوانەى له کابينە تازە کەدا کاريان دە کرد بریتى بوون لەو تەکنۆکراتانەى کە بەزۆرى خۆپندينان له رۆژتاوا تەواو کردبوو.

دووبارە هەلبژاردنەو هى رفسنجانى ۱۹۹۳ بە سەرۆک کۆمار ئاویزانى نارەحەتییە کى بەرچاو بوو. لەو هەلبژاردنەدا تەنھا ۶۳٪ دەنگە بەشداربووکانى هینا يەو، کە دەیکردە ۵۶,۹٪ سەرجمەى ئەوانەى مافى دەنگدانىيان هەبوو.

بە شىويه‌کى دیکە دەتوانن بپنێن رفسنجانى له سالی ۱۹۹۳د تەنھا له لایەن ۳۵,۸٪ خەلکى ئيرانەو پستىوانى لى کرا. هەلبژاردنەکانى سەرۆک کۆمارى ۱۹۹۷ زۆر سەرنج راکیشتر بوون له جارێ، بەلنى زۆر سەير و سەمەرە تریش بوون، چونکە سەرۆک کۆمارى کارا رفسنجانى بە پیتى دەستور بوى نەبوو بۆ جارى کى تر خوى کاندید بکاتەو (بەلام دواتر کرا بە سەرۆکى ئۆرگانى کى زۆر بە دەسلالەت بە ناوى "مصلحت تشخيص نظام"، کە له سالی ۱۹۸۹ بە دواو دەسلالەتى يە کلاکردنەو هى ناکۆکىيەکانى نيوان پەرلەمان و شورای نىگهبانى پى سپێردا بوو). بۆ يە له برى ئەم کاندیدی کى تر هاتە ژوورەو ئەو پيش بریتى بوو له کاندیدی نافەرمى رۆژم، سەرۆکى پەرلەمان ناتىق نوری کە له لایەن خامەنەيى رەبەر و فراکسىونى کۆنسىرتايشى ناو پەرلەمان و "بازار" وە basaris پستىوانى لى دە کرا. له کۆى ۲۳۸ کاندید (کە ۹ دانەيان ژن بوون) شورای نگهبان تەنھا ناوى ۴ پياوى پەسەند کرد و رېگای دان کە بەشدارى هەلبژاردنەکان بکەن. بەلام سەرئەنجامى هەلبژاردنەکان سەرکەوتنى کى چاوەروان نە کراو

بوو بۆ محمه مه د خاتمه می که توانی نزیکه ی ۶۹٪ دهنگه کان له وه هلبژاردانه دا بۆ خۆی دره و بکات، بهرامبه ر به که متر له ۲۵٪ بۆ ناتیق نوری. ئەم ههلبژاردنه وه کو خۆپیشاندانیک و ناره زایی ده برپینیک و ا بوو له دژی سیاسه ته کانی رژیمی کارا و له پیش هه موو شتیکیشه وه به رزبونه وه ی نرخه کان.

خاتمه می وه ک ئایینی په روه ریکی به توانایه کی به پیشینه یه کی پاکه وه که به هیج شتیوه یه ک نه ده کرا نیشانه ی پرسیاری به ریته سه ر، خۆی هاویشته نیو ههلبژاردنه کانه وه. خاتمه می خوتندنه ئایینییه کانی خۆی له قوم ته و او کردبوو، پیشناوی "سه ید" یش که ئەو هه ییوو مانای ئەوه بوو که پشتاوپشت ده گه رایه وه سه ر نه وه ی پیغه مبه ر. خاتمه می زمانی ئەلمانی و ئینگلیزی زۆر به باشی ده زانی و دوو کتیبیشی له سه ر فه لسه فه ی سیاسه تی رۆژئاوا نووسیوو. هه روه ها به ر له شوژی ۱۹۷۹ له شاری هامبورگ سه رۆکی سه نته ری ئیسلامی بوو.

له و کاته دا که له حکومه ته که ی په فسنجانی له نیوان ۱۹۸۹ - ۱۹۹۲ وه زیری رۆشنیری بوو، به وه ناویانگی ده رکردبوو که توانای سنگ فراوانی و ته حه مولکردنی بییر و بۆچونه جیاوازییه کانی هه بووه و له هه مان کاتیشدا راده ی سانسۆرکردنی کتیب و رۆژنامه و فیلمه کانی که م کردبووه وه. له که مپه نیی ههلبژاردنه کانی سالی ۱۹۹۷ داوا ی ته حه مولکردنی هه رچی زیاتری بییر و بۆچونه جیاوازه کانی ده کرد، داوا ی ئەوه ی ده کرد که ده سه لاتدارانی ولاته ریز له یاسای بنه رته ی ئییران بگرن، پشتیوانی له نازادی و مافه کانی مرۆش ده کرد، پشتیوانی له یه کسانی و به رابه ری نیوان ژن و پیاو ده کرد و له گه ل رۆژئاواشدا خوازباری دیالۆگیکی کولتوری بوو.

ئهو سه رکه وته نه چاوه روان نه کراوه ی خاتمه می له ئەنجامی پشتگیریکردنی چه په کان و گروه ۱۶ لایه نیکه وه بوو، هه روه ها له ئەنجامی پشتیوانییه کی

زۆری چینی ناوه راسته وه بوو که له ناوچه لادینشینه کانه وه به ره و شار کوچیان کردبوو، هه روه ها پشتیوانی تیکنۆکرات و بازنه پیشه سازییه کان و خوتندکاران و لاوه کانه وه بوو (هه موو که سه ی که ته مه نی ۱۵ سالان بیت بۆی هه یه ده نگ بدات). ئەم ههلبژاردنه نیشانه ی پشتیوانییکردن بوو له به رده و امبوون له ئاساییکردنه وه ی سیاسه ته کانی ئییران:

پلورالیزم (به لام له چوارچێوه ی سیستمی ئیسلامیدا) به شتیوه یه کی ئاشکرا دانی پخ دانرا، گروه هه مه جوړه کان توانیان کاندیده کانی خۆیان ئاشکرا بکه ن، هه ر چواره کاندیده ش توانیان به شتیوه یه کی ئاشکرا گفتوگو له سه ر مه سه له سیاسییه کانی ناوخوا و ده ره وه ش بکه ن، هه روه ها ریزه ی به شداریکردن له ههلبژاردنه که دا گه یشته ئاستیکی زۆر به رز (سه رووی ۸۸٪).

خاتمه می دوا به دوا ی سه رکه وته نه وه ههلبژاردنه دا یه کسه ر حکومه تیکی لیبرال ئامیزی ده سنیشان کرد و بۆ یه که مین جار له میژووی ئییرانیشدا ژنیکی به جیگیری سه رۆک کۆمار ده سنیشان کرد. Tehran Times که زمانحالی رژیم بوو له نۆقه مبه ری ۱۹۹۷ داوا ی ده ولته تی یاسا و تاییه تیزه کردنی پیشه سازییه لاوازه کان یا "نه خۆشه کانی" که رتی گشتی و بنبرکردنی خزمه رستی و فروفیتلی باج و ئەو گه نده لیبیه به ربلاوه ی ده کرد که به شتیوه یه کی ئاشکرا له ئییراندا ته شه نه یان کردبوو.

به لام له هه موو ئەو هه ولانه ی که خاتمه می له نیوان ۱۹۹۷ - ۲۰۰۰ داوا ی له پیناوی لیبرالیزه کردنی ئییران له ریگه ی سیاسه تیکی "ریفۆرمخواز" هه له چوارچێوه ی سیستمی ئیسلامیدا سه رنه که وتوو بوو. به ره نگاربوونی ئەم هه ولانه ی خاتمه می له لایه ن "هه ره کۆنسیرقاتیبه کان" هه که خامه نه یی رابه ری ده کرد، ئەوه نده به هیز بوو که توانی سه رئیشه یه کی یه که جار سه خت بۆ خاتمه می دروست بکات. کۆنترۆلکردنی ئۆرگانه کانی شوژش، سوپا، ده زگاکانی ئاسایش

(اطلاعات)، شورای نگهبان، دادگاکان، ههروهه رادیۆ و تهلهفزیۆن له لایهن خودی رابهروه بووه هۆی نیوتراڵکردنی تهو هاوپهیمانه ریفۆرمخوازهی خاتهمی که زۆربهنهی مهجلیسیان (پهرلهمان) پیتک دههینا. تاقه قازانجی خاتهمی که له پیاوهکردنی سیاسهته ریفۆرمخوازهکهیهوه ماوهتهوه ئهوهیه که ئازادی بیرورا له بواری رۆژنامه و گوڤار و فیلمدا پهرهیه سههندووه. بهلام کاتج ئهوه زۆربهنه ریفۆرمخوازهی ناو پههرلهمان له سالی ۱۹۲۰۰۰ ویستیان ئهوه ئازادیه له چوارچیهی یاسایهکی رۆژنامهگهري نویدا بهرجهسته بکهن، رووبهرووی قیتۆبهکی راستهوخۆی رابهه بوونهوه. ئهه قیتۆبه بهشیوهیهکی ئاشکرا ئهوهی بۆ خهڵک روون کردهوه که دهسهلاتی راستهقینه و کوتهایی تاوهکو ئیستاش له دهستی رابهه دایه.

خۆپیشاندانهکانی خویندکاران بهدریژایی ۲۰۰۱ - ۲۰۰۳ سستی و پاسیقی خاتهمیان داخ کرد. ههوادارهکانی ریفۆرم لهوه بهدواوه له بهرگریدا بوون و خودی خاتهمیش بهشیوهیهکی زۆر سههیر پاسیف و سست بوو. زۆریک له ئیرانییهکان خۆزگهیان دهخواست که خاتهمی بیسوايه بهگورباچۆقی ئیران. بهلام بهدلنیاییهوه خودی خاتهمیش ئهوهی له بهرچاو گرتبوو که ههولنهکانی گورباچۆق له پیناوی دیموکراتیزهکردنی یهکیتهی سوڤیت له چوارچیهی سیستمی کۆمهنیستییدا بهکوئ گهشت. روخانی یهکیتهی سوڤیت و خودی کهسی گورباچۆق ئهوهنده دلخۆشکهه نهبوون تا کار بۆ دیموکراتیزهکردنیکی رادیکالی لهو بابتهی ئیران بکری.

ئیدارهکان و سههیه خۆیی ناوچهکان

له سالی ۱۹۸۹ وه سهروک کۆماری ئیران بهشیوهیهکی فهرمی حکوممهت (ئهنجومهنی وهزیران) دهسنیشان دهکات. ئهنجومهنی وهزیران بریتیه له زیاتر له ۲۰ وهزیر که بهرپرسیارن له وهزارهتهکانی خۆیان. ههموو وهزیریک دهبی له لایهن مهجلیسهوه پهسهند بکری. بهههمان شیوهش مهجلیس (پهرلهمان) بۆی ههیه وهزیرهکان ناچار بکات (له ریگهی ئاشکراکردنی بی متمانهیی مهجلیس بهو وهزیرانه) که دهست له کارهکانی خۆیان بکێشنهوه. پرسی بی متمانهیی مهجلیس تاوهکو ئیستا زیاتر له جاریک بهکارهینراوه.

سیستمی ئیدارهکانی (بهریوهبردن) ئیران زۆر نهبریتیه و بهشیوهیهکی سهنترال له تارانوه بهریوه دهبری. شوژی ۱۹۷۹ بووه هۆی ئهوهی ههندی له دهسهلاتهکان (بهلایهنی کهمهوه لهو کاته ئازاوه تاملیزه ی سهرتاکانی شوژیدا) دیسهنترالیزه بین (نامهرکهزی). ههندی له رابههکانی شوژش ئهوهیان راگهیانده که بهشداربکردنیکی زۆر ئهکتیفانهی جهماوهه له ئاستی ناوچهییدا (لۆکال) تهنها مهرجیکه که بتوانی گهرهنتی بهردهوامبوونی شوژش بکات. ههروهها گهفتی ئهوهش درا که ناوچهکان بۆیان ههبی شواری جهماوهریی خۆیان ههلبژێرن. هاتنه کایهوهی ئهوه ههلبژاردنه ناوچهییهکان له سالی ۱۹۹۹ دا بوونه واقع. مهبهستیش لهم کاره ئهوه بوو که شواری ناوچهکان بتوانن مهلبهندهکانی دهسهلات بهشیوهیهکی دیموکراسی ههلبژێرن و بیهیننه کایهوه. ههروهها لهوانهیه مهبهستیش ئهوه بووبیت ریگای کهمینه نهتهوهییهکانی تر بدریت (لهسهه ئاستی ههریمهکان) که دهست بهسهه دهسهلاتی ههریمهکانی خۆیاندا بگرن.

ههلبژاردنهکانی سالی ۱۹۹۹ بۆ ریفۆرمخوازهکان ههلبژاردنیکی

راسته‌قینه و پری‌بایه‌خ بوو، چونکه له ئەنجامدا توانیان دەست بەسەر زۆربە‌ی زۆری پۆستی سەرکردایەتی ئەنجومەنی شار و لادیکانی ئێراندا بگرن. تەواوی ئەو ۱۵ مەنداتە‌ی که شاری تاران‌یان بە‌پرتۆه دەبرد (که‌سی دانە‌یان ژن بوون) که‌وتە دەست ریفۆرمیستە‌کانە‌وه.

دوای شۆرش‌ی ۱۹۷۹ له‌ ناو سەرجه‌می دەزگا ئیدارێیه‌کانی ئێراندا ئۆرگانه‌ تازە‌کانی شۆرش هەن، بە‌تایبه‌تیش کۆمیتە‌کانی شۆرش که‌ به‌"کۆمیتە" komiteh ناسراون. زۆر جار دەسه‌لاتی راسته‌قینه‌ له‌ دەست ئەندامه‌کانی ئەو کۆمیتانه‌ دا‌یه. دیاریکردن و دەسنیشانکردنی ئەم خاوه‌ن دەسه‌لاتانه‌ له‌ ناو دەزگای بیروکراسی ئالۆزی ئێرانیدا کاریکی زۆر ئاسان نییه، بە‌تایبه‌ت بۆ یه‌کیکیش که‌ ئێرانی نه‌بێ.

ئە‌وه‌ی پێویست بێت زۆر جار ئەو زانیاریانه‌یه‌ که‌ په‌یوه‌ندی به‌باندی ئالۆزی خزمایه‌تی ئەو ئیلیته‌وه‌ هه‌بوو که‌ خاوه‌نی ده‌سه‌لات بوون. به‌شێوه‌یه‌کی گشتگیر ده‌توانین ئە‌وه‌ بلێین که‌ شۆرش‌ی ۱۹۷۹ ئیلیتیکی هێنایه‌ سەر ته‌ختی ده‌سه‌لات که‌ به‌زۆری له‌ توێژتیکی ناو شیعه‌ روحانیه‌کان (Ulama) پێکهاتبوو. ئەم توێژه‌ ئیستا ده‌ستی‌شی به‌سەر ئیداره‌ و هێزی به‌رگری و ئۆرگانه‌کانی ئاسایی‌شیدا گرتوو، به‌لایه‌نی که‌مه‌وه‌ ئەو ده‌زگا نوییه‌ی بۆ پۆلیسی نه‌ینی savama (سازمان اطلاعات و امنیت ملی ایران - و) دروستکراوه‌.

به‌شێکی گه‌وره‌ی ئەم ئیلیته‌ نوییه‌ سەر به‌چینی ناوه‌راسته‌ و به‌زۆریش له‌ نیو‌بازرگانه‌کانه‌وه‌ (بازار) هاتوون. له‌ کاتی شاهیشدا به‌هه‌مان شێوه‌ ئەندامی خێزانه‌ تازە‌کانی نیو‌ئه‌و ئیلیته‌ خۆیان به‌ناو ئیداره‌ و زانا ئایینییه‌کان و (Ulama) ئۆرگانه‌کانی شۆرشدا بلاو کردبووه‌وه‌. ده‌وله‌مه‌ندترین ده‌زگا ئابوورییه‌کانی ئێران ئیستا بۆته‌ ریکخراویک بۆ چه‌وساوه‌کان به‌ناوی (بونیادی موسته‌زعه‌فین) وه‌ که‌ ئە‌مرۆ به‌لایه‌نی که‌مه‌وه‌ نزیکه‌ی ۴۶۰ کارخانه‌ و ریکخراوی شه‌هید (بونیادی شه‌هید)

کۆنتڕۆڵ ده‌کات. پۆستی هه‌ره‌ به‌رزی ناو ئەم دوو ریکخراوه‌یه‌ و کارخانه‌کانی سەر به‌مانیش له‌ ده‌ستی "بازار" دا‌یه. ئەم بونیادی شه‌هیدانه‌ ته‌نها له‌ به‌رامبه‌ر خامه‌نه‌یی رابه‌ردا به‌رپرسیارن و کۆنتڕۆڵکردنی باری داراییشیان له‌ ده‌ستی په‌رله‌ماندا نییه‌.

ئێران له‌ روانگه‌ی ئیدارێیه‌وه‌ کراوه‌ به‌ ۲۵ پارێزگاوه‌ که‌ پیتی ده‌لێن ئۆستان ostan. هه‌ر ئۆستانه‌ و له‌ لایه‌ن فه‌رمانه‌وه‌یه‌که‌وه‌ (ئۆستاندار) به‌پرتۆه‌ ده‌برێ. ئۆستانه‌کانیش له‌ ریکگه‌ی خۆیان‌وه‌ کراون به‌چه‌ندین شارستانه‌وه‌ shahrestan که‌ هه‌ر یه‌که‌ و له‌ لایه‌ن فه‌رمانداریکه‌وه‌ far-mandar به‌پرتۆه‌ ده‌برێ. سەرجه‌می ئۆستانداره‌کان و فه‌رمانداره‌کان له‌ لایه‌ن وه‌زاره‌تی ناوخوا‌ی تاران‌وه‌ دیاری ده‌کری‌ن و هه‌مووشیان به‌رامبه‌ر به‌و وه‌زاره‌ته‌ به‌رپرسیارن. له‌ دوای شۆرش‌ی ۱۹۷۹ شه‌وه‌ له‌ هه‌موو ناوچه‌یه‌کدا ئیمام جومعه‌یه‌ک imamjumā هه‌یه‌ که‌ له‌ راستیدا به‌هاوکاری له‌گه‌ڵ پاسداران (پاسه‌وانانی شۆرش) و کۆمیته‌ (کۆمیته‌کانی شۆرش) خاوه‌ن ده‌سه‌لاتی راسته‌قینه‌یه‌ له‌و ناوچه‌یه‌دا (۲۵).

پیکهتینانی رای گشتی

دوا بهدوای پیکهتینانی کۆماری ئیسلامی ئییران له سالی ۱۹۷۹ ریکخواه ئاینینییهکان دهستیان بهسهر زۆریه ئه و کارانه دا گرت که له رۆژئاوا دا ئۆرگانه سیکولارهکان جیبه جیپان دهکرد. مزگه وتهکان و ریکخواه ئارهزوومه ندهکانی سهر بهم مزگه وتانهش رۆلێکی گهوره له پیکهتینانی رای گشتی سیاسیدا دهگێرن. له ناو قوتابخانهکاندا، زانکۆکاندا، ئیداره و کارخانهکاندا چهن دین ریکخواهی ئیسلامی هه ن که ههمان ئه و رۆله دهگێرن که له ولاته سیکولارهکاندا ئۆرگانه سیاسیهکان و (یا) سهندیکاکان دهگێرن.

یاسای بنه رتهی (دهستور) ئییران له بواری چاپ و بلاوکردنه وه و (مادهی ۲۴) (۲۶) ههروهها له بواری رادیۆ و تهله فزیۆنیشدا (مادهی ۱۷۵) (۲۷) وهکو پرنسیپ گه رهنتهی ئازادی بیروپاکیان دهکرد، بهمهرحه ئه و ئازادییه دژی نۆرم و پینه وه بنه رتهیهکانی ئیسلام نه بێ. هه موو رۆژنامه یهک بهر له ده رجوونی ده بی مۆله تی کارکردنی هه بێ. ئه م شیه وه کاره له پراکتیکدا بووه هۆی ئه وهی ته وای رۆژنامه و گۆقارهکانی ئییران تا ماوه یهکی دووردریژ پشتیوانی له پرنسیپه بنه رتهیهکانی شۆرش ئیسلامی بکه ن. سه رحه می ئه و ئۆرگانانه ی به راستی به ره له ستکار بوون له سه ره تای هه شتاکاندا داخران.

ته وای رۆژنامه گه و ره کان له تاراندا چاپ ده کرتین، به لام تیراژی هه ر هه موویان به سه ره یه کیشه وه ژماره یهکی زۆر که مه. رۆژنامه ی کیهان (جیهان) که گه و ره ترین رۆژنامه یه و له سالی ۱۹۴۱ دا دامه زراوه، ته نها ۳۵۰۰۰۰ دانه ی لی چاپ ده کری. رۆژنامه ی اطلاعات (زانیاری) که به پۆشته ترین رۆژنامه ده ژمیردری، به تیراژی ۲۵۰۰۰۰ دانه ده که ویته بازاره وه. رۆژنامه ی ئیتیلاعات که هه میشه له که بهان به کۆنسیرقاتیقانه تر

له قه لهم ده درێ، له سالی ۱۹۲۵ وه بهردهوام ده رده چێ. له پال ئه مانه شه وه دوو رۆژنامه ی ئینگلیزی زمانی زۆر باش به ناوی Tehran Times و Kay-ghan International ده رده چن. تاران تایمز ئه و رۆ زۆر به روونی نماینده گی خه تی "ریفۆرمخوازی" خاته می ده کات، به لام که بهان ئینته رناسیونال، هه ندی جار به شیه وه یهکی زۆر سه رنج راکیش، ته فسیری بیرو و بۆچوونی "کۆنسیرقاتیقه کلاسیکییهکانی" ده کرد.

به لام دوا بهدوای سه رکه وتنی خاته می له هه لبژاردنهکانی ۱۹۹۷ دا، بارودۆخی رۆژنامه و گۆقارهکان به شیه وه یهکی دراماتیکی گۆران. حکومه ته که ی خاته می به شیه وه یهکی خیرا مۆله تی ده رجوونی به ژماره یهکی یه کجار زۆری ئه و رۆژنامه به خشی که پشتیوانیان له خه تی ریفۆرم ده کرد. بۆیه کۆمه له رۆژنامه و گۆقاریکی یه کجار زۆر که به خۆیانیا ن ده وت "ریفۆرمخوازی بی لایه ن" دهستیان به بلاوکردنه وه کرد. له م بلاوکارا وانه دا دیباتیکی زۆر ئازادانه (ته نانه ت له باره ی مه سه له هه ره جیدال ئامیزهکانی کۆماری ئیسلامیشه وه) پیاده کرا. کار گه یشته ئه وه ی بنه ما هه ره بنه رتهیهکانی کۆماری ئیسلامیش بخریته ژیر پرسیاره وه:

که سه یه تی بی هه له و بی خه وش خومه ینی، هه لبژاردنی نادیوکراسیانه ی رابه ر و ئه و ده سه لاتانه ی ئه و هه یبوو که به هیج شیه وه یهک نه ده کرا نیشانه ی پرسیا ری بخریته سه ر، رۆلی ئایین له سیاسه تدا و هه ولی جیا کردنه وه ی ئایین له ده ولت، ناسه ره خۆبی ئافره ت له ژبانی تایبه تی خۆیدا، ههروه ها گۆشه گیرکردنی ئییران له لایه ن رۆژئاوا وه. له کۆتاییشدا کاره کان په یوه ندیبا ن به وه وه هه بوو که ئایا ده کری ئییران به شیه وه یهکی راسته قینه دیوکراتیزه بکری یا نا؟

له م کاتانه دا هه موو ئه و ده سه لاتانه ی ماسمیدیکان و پرۆسه ی پیکهتینان و سازدانی رای گشتی له ئییراندا به ریه ده برد به شیه وه یهکی مه رکه زی کۆنترۆل کرابوون. به لام له هه مان کاتدا رژی می ئیسلامی وای هه ست ده کرد

به هۆی بهربلاوی نازادی بیرورا و بلاوکردنه وه ته وادی پزیمه که له ژیر هه ره شه دا قهراری گرتوه. له نیوان ۲۰۰۰ - ۲۰۰۳ دا هیرشیک زور توندوتیژی پیتچه وانه له لایهن نماینده کونسیرفاتیشه کانی پزیمی ئیسلامییه وه دژ به حکومه تی فه زمانه وای ئیران پیاده کرا: دهیه ها رۆژنامه و گۆقاری بچ لایهن و ریفورمخواز له لایهن دادگا ئایینییه کانه وه داخران، زیاتر له ۱۰۰ رۆژنامه وان و نووسهر و سیاسه توانی بچ لایه نیش گیران و دهیه هاش بۆ ماوه یه کی درپژ خایهن زیندانی کران.

زۆریک له رۆژنامه ریفورمخواز هکان سه ره له نوێ له ژیر ناویکی نویدا دهستیان به کار کرده وه. وا پچ ده چوو (له مای ۲۰۰۱) تیراژی ئەم رۆژنامه نه دوو ئەوه نده ی تیراژی سه رجه می رۆژنامه و بلاوکراره کانی ئورگانه هه ره کونسیرفاتیشه کانی تر بوون که گوزارشیان له بیر و بۆچوونی پزیمی ئیسلامی ده کرد. ئەمه ده کری و هکو نیشانه یه کی گۆرانی ده سه لات له سه ر ئاسته جه ماوه ریه که ی، ته ماشا بکریت. به لام پیکهاته ی کونسیرفاتیشه نه ی ولاته که به هه موو شیوه یه ک هه ولی راگرتنی ئەو گۆرانکارییه ی ده دا.

رادیۆ و ته له فزیۆنی ئیران (به سی ئیزگه ی رادیۆ و دوو که نه الی ته له فزیۆنه وه)، له گه ل ئیرنا (Islamic Republic News Agency) IRNA که تاقه ئازانس ی هه والی ئیرانه، هه رسیک له لایهن ده ولته وه کۆنترۆل کراون. له ریگه ی مۆنۆپۆلی "ئیرنا" وه هه واله کان به سه رتاسه ری ئیراندا دابه ش ده کرین و سانسۆری هه موو ماسمیدیا کانی ده سنیشان ده کرین، بۆیه سه رجه می هه وال و راپۆرت هکان یه ک فۆرمیان هیه و له گه ل خه تی فه رمی پزیمیشدا له یه ک ده چن. جیا وازییه کی زور که م له بواری راپۆرت ه هه واله کانی هاو په یه وه به سیاسه تی ناوخی ئیرانه وه به دی ده کری.

شه ره ده سه لاتنی ناو تاران له راپۆرت ه هه واله کانی مه لبه ندی ده سه لات ه جودا کاندا رهنگی داوه ته وه. هه ر بۆ دلنیایی زیاتر خزمه کانی ره فسنجانی

تا ۱۹۹۳ یش به شیوه یه کی راسته وخۆ چاودیری رادیۆ و ته له فزیۆنی ئیرانیان ده کرد. به لام له سالی ۱۹۹۳ دا خامه نه یی رابه ر، سه رۆکی رادیۆ و ته له فزیۆنی (برا بچووی ره فسنجانی) له کار ده رکرد چونکه سه رکه وتوو نه بوو له به ر په رچدانه وه ی پروپاگه نده کانی دوژمندا. ئەم کاره ی خامه نه یی شتیکی له ناکاو نه بوو، به لکو دوای ئەوه ی بالی "هه ره کونسیرفاتیشه ی" ناو په ره لمان ره خنه یه کی زۆریان بۆ ماوه یه کی درپژ خایهن ئاراسته ی برا که ی ره فسنجانی کرد، هاته دی. ئەم باله پتیان وابوو سه رۆکی ته له فزیۆنی ئیران ریگه ی بۆ "هه ندی فیلمی گه نده ل نامیز و بچ ئەخلاق ی بۆگه ندی رۆژئاوا" خۆش کرد بوو.

له جه نیوه ری ۱۹۹۵ دا به یارمه تی هه مان گروه ئیسلامییه کانی ناو په ره لمان (هه ره کونسیرفاتیشه کان) یاسایه کیان په سه ند کرد که به پتی ئەو یاسایه هاوردن و فرۆشتن و به کاره ی تانی په ره بول (سه ته لایت) بۆ سه رکردنی تایبه ت قه دهغه کرا. ئەو سه ده ها هه زار سه ته لایتی که تا ئەو کاته له ئیراندا هه بوون ده رفه تی ئەوه ی بۆ خاوه نه کانیان ره خساند بوو که بتوانن به هۆیه وه چه ندين پرۆگرامی ئاسیایی و رۆژئاوایی ببینن. ئەو کونسیرفاتیشه نه پتیان وا بوو ئەو پرۆگرامانه بوونه ته هۆی لیکه وتنه وه ی زیانیکی کولتووری. به لام تا وه کو ۲۰۰۳ یش سه ته لایت هکان وه کو خۆیان مابوون و پزیمی ئیرانیس تا دی له بواری قه دهغه کردنی بلاو بوونه وه ی ئینته رنیته دا روو به رووی قورساییه کی زیاتر ده بیته وه.

ئهورۆ ژماره یه کی زۆری چایخانه - ئینته رنیته (سه نته ری ئینته رنیته) له ئیراندا هه ن، به لام به زۆری له تاراندا چر بوونه ته وه. ئەورۆ ئینته رنیته بۆته یه که مین سه رچاوه ی زانیاری سانسۆر نه کراوی ئیران که ها ولاتیانی ئیرانی ده توانن سوودی لی ببینن. ئەم سه رچاوه یه به تایبه ت له نیو لاوه کاندا، هه واداریکی یه کجار زۆری هه یه. ده بچ ئەوه ش یاداشت بکه ین که ۶۹٪ ی ئیرانییه کان له خوار ته مه نی ۳۰ ساله وه ن.

کتیبه‌کان پیش چاپ بوونیان سانسور ناکرین، به‌لام کتیبه نائیسلامییه‌کان ده‌شی ده‌ستیان به‌سهردا بگیری. ئەم کاره بوته هۆی ئەوهی سانسورکردنی کتیبه‌کان له لایهن خودی ده‌زگا‌کانی بلاو‌کردنه‌وه به‌رتیوه بچی.

ئازادی و مافه‌کانی مرۆف

دۆزی سه‌لمان روشدی

رۆمانی ئایه‌ته شه‌یتانییه‌کانی The Satanic Verses سه‌لمان روشدی له پایزی ۱۹۸۸ له شانشینه یه‌ک‌گرتوو‌ه‌کان چاپ کرا. ناو‌نیشانی رۆمانه‌که ئاماژه پێ کردنی‌که بو ته‌فسیری جه‌نجال نامیزی یه‌کی‌که له ئایه‌ته‌کانی په‌نجا و سییه‌مین سوورته‌تی قورئان (سوره‌ النجم - و) که تیایدا باس لهو سی خواوه‌نده ده‌کا که خه‌لک له مه‌که‌که ده‌په‌رستن. له‌ویدا ئەوه نووسراوه که ئەوانه "جگه له ناو هیچی تر نین"، واته بوونیان نییه. به‌لام هه‌ندی له شیکاره عه‌ره‌به‌کان له قوناغیکی زۆر سه‌ره‌تاییدا باسی ئەوه‌یان کردوه که گوايه کاتی محمه‌د ئەم وه‌حیه‌ی بو هاتوو ه‌شه‌یتان به‌گویتیدا چرپاندووویه‌تی "ئه‌مانه ئەو قوانه‌ن که مرۆف هیوا به‌دوعا‌کانیان ده‌خوای". ئەم ئایه‌ته جاریکی تر نه‌خراوه‌ته روو چونکه ئایه‌تیکی شه‌یتانی بووه. هه‌ندی به‌شی رۆمانه‌که‌ی روشدی (بو موسلمانه‌کان - و) ئیه‌نه‌ت نامیز بوو. روشدی له‌م رۆمانه‌دا شکستی که‌سایه‌تی و شیزۆفرینیای یه‌کی‌که له پاله‌وانه سه‌ره‌کییه‌کانی ئەم رۆمانه (که ناوه‌که‌ی له ناوی جبرائیله‌وه وه‌رگیراوه) شی ده‌کاته‌وه. له خه‌یال و خه‌ونه‌کانی خویدا شپه‌یه‌کی نه‌ناسراو ده‌رده‌که‌وی و باسی سه‌ره‌تا‌کانی میژووی محمه‌د و ئیسلامی بو ده‌کات. ئەم کاره دواتر (له لایهن موسلمانه‌کانه‌وه - و) به‌کاریکی زۆر کوفر نامیز له قه‌له‌م درا.

له سالی ۱۹۸۹دا و هاوکات له‌گه‌ڵ یادکردنه‌وه‌ی سالانه‌ی شوپرشدا هه‌ندی میوان که له شانشینه یه‌ک‌گرتوو‌ه‌کانه‌وه هاتبوون چهند لاپه‌ره‌یه‌کی یه‌ک‌جار ئیه‌نه‌ت نامیزی رۆمانه‌که‌ی روشیدییان خسته به‌رده‌ستی ئایه‌توللا خومه‌ینی داوای ئەوه‌یان لی کرد فه‌توایان له‌سه‌ر بدات.

وعلامه‌کمی (فه‌توا) خومه‌ینی که له ۱۴ فابریوهری درایه‌وه باسی له‌وه ده‌کرد که نووسهری رۆمانه‌که ئەتک و بی حورمه‌تی به‌پیتعه‌مبه‌ر و به‌ئیسلاام کردووه و کوفریکی وای کردووه که شایه‌نی سزای مه‌رگه‌.

ئهم فه‌توایه‌ به‌دلی سهرانی تاران بوو. له‌ سالی ۱۹۸۸ د ئیران برپاری ئاگره‌سته‌ی له‌گه‌ل عیراقدا قبول کرد. ئیران به‌و شیوه‌یه‌ کوتایی به‌و شه‌ره‌ هینا که خویان و ته‌نی شه‌ری خودا بوو، شه‌ری ئیسلاام بوو له‌ دژی رژیتمی شه‌یتانی و "تاغوت"ی عیراق له‌ به‌غدا، شه‌ریک بوو که ده‌بوو مرۆف بی سازکردن تا سه‌رکه‌وتن یا تا شه‌هیدبوون خه‌باتی تیدا بکا. قبولکردنی ئهو ئاگره‌سته‌ له‌و کاته‌دا مانای له‌ ده‌ستدانی ئهو ئیعتیباره‌ بوو که (رژیتمی ئیسلاامی ئیران - و) هه‌ببوو، وه‌کو پروپاگه‌نده‌ش به‌روونی مانای دۆراندنی شه‌ره‌که‌ بوو.

رژیتمه‌کانی نیو جیهانی ئیسلاامی پشتیوانیان له‌ ئیران و شو‌رشی ئیسلاامی ئیران نه‌کرد. له‌بری ئه‌وه‌ له‌ ده‌وری ئیداره‌ی سعودی له‌ مه‌که‌که‌ و مه‌دینه‌ کو‌بوونه‌وه‌ و (که‌ بۆ خۆی شتیکی سیمبۆلی گرینگ بوو) خویان له‌و ته‌فسیره‌ شو‌رشیگه‌یه‌ی ئیران هه‌ببوو بۆ ئیسلاام، دووره‌په‌ریز راگرت. ئهو فه‌توایه‌ی خومه‌ینی بووه‌ هۆی ئه‌وه‌ی سهرانی تاران سیمبۆلیکیان به‌ده‌سته‌وه‌ بیت بۆ ئه‌وه‌ی له‌ به‌رامبه‌ر رای گشتیدا به‌کاری بیتن. رژیتمی ئیران خه‌لاتیکی گه‌ره‌ی بۆ ئه‌و که‌سه‌ دانا که‌ بتوانی برپاری مه‌رگی سه‌لمان روشدی جیه‌جی بکا، به‌مه‌ش مه‌سه‌له‌که‌ ده‌نگ و سه‌دایه‌کی زۆر گه‌ره‌ی بۆ خۆی په‌یدا کرد. به‌م شیوه‌یه‌ رژیتمی ئیسلاامی ئیران توانی له‌ به‌رده‌م رای گشتی ئیسلاامیدا خۆی (به‌جیاوازی له‌گه‌ل ئه‌وانی تردا) وه‌کو دا‌کوکیکه‌ری ئیسلاام به‌رحه‌سته‌ بکات. ئهم کاره‌ سوودیکی پروپاگه‌نده‌یی زۆری هه‌بوو له‌ به‌رژه‌وه‌ندی پیداگرتن له‌سه‌ر فه‌تواکه‌ی روشدی و به‌های ئهو فه‌توایه‌.

دواتر، هه‌روه‌کو پیتشتریش ئاماره‌مان بۆ کرد، سیاسه‌تی ئیران جو‌ره‌

وه‌رچه‌رخان و به‌دانه‌وه‌یه‌کی به‌خۆیه‌وه‌ بیینی. هۆکاره‌ ئابوورییه‌کان زیاد له‌ هه‌موو فا‌کته‌ره‌کانی دیکه‌ هۆیه‌ک بوو بۆ ئه‌وه‌ی ئیران به‌ناچاری په‌یوه‌ندییه‌کانی خۆی له‌گه‌ل ولاته‌ یه‌که‌گرتووه‌کانی ئه‌مریکا و ئه‌وروپا و ولاته‌کانی تری نیو جیهانی ئیسلاامیدا چاکتر بکاته‌وه‌. ئهو باروودخه‌ ستراتیژییه‌ی که‌ به‌دوای نا‌کوکییه‌کانی عیراق - کوه‌یتدا هاته‌ ئاراهه‌ ریگه‌ی بۆ ئهم کاره‌ خو‌ش کرد. نزیکبوونه‌وه‌ی ئیران به‌هۆی به‌شداریکردنی له‌ زیاره‌تی مه‌که‌که‌دا مانایه‌کی سیمبۆلی هه‌بوو، به‌م شیوه‌یه‌ش ئیران په‌یوه‌ندییه‌کانی خۆی له‌گه‌ل سعودیه‌دا ناسایی کرده‌وه‌. هه‌روه‌ها ئیران به‌شداری کو‌بوونه‌وه‌ و کاره‌کانی ری‌ک‌خراوی کو‌نگره‌ی ئیسلاامی کرد. نزیکبوونه‌وه‌ی ئیران له‌ سعودیه‌ گه‌یشته‌ ئه‌وه‌ی وه‌زیره‌کانیان له‌ سالی ۲۰۰۰ و ۲۰۰۱ سه‌ردانی یه‌که‌تر بکه‌ن. وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ی سعودیه‌ به‌ر له‌وه‌ش (۱۹۹۹) سه‌ردانی تاران کردبوو.

به‌م شیوه‌یه‌ دۆزی روشدی گرینگی پروپاگه‌نده‌ ئامیتری خۆی به‌نیسه‌بت ئیرانه‌وه‌ له‌ ناو جیهانی ئیسلاامیدا له‌ ده‌ست دا. نه‌ک هه‌ر ئه‌وه‌ به‌ل‌کو ئهم دۆزه‌ تا ده‌هات ده‌بووه‌ هۆی بار‌گرانییه‌کی زۆرتر بۆ ئیران له‌ به‌رده‌م هه‌وله‌کانی تاران له‌ پیناوی پاشترکردنه‌وه‌ی په‌یوه‌ندییه‌کانی خۆی له‌گه‌ل جیهانی ده‌ره‌وه‌دا. له‌ هه‌مان کاتیشدا له‌به‌ر هۆکاری سیاسی ناوخۆی ئیران کاریکی مه‌حاله‌ بوو که‌ فه‌تواکه‌ی رابه‌ری کو‌چکردووی شو‌رشی ئیسلاامی رته‌ بکریته‌وه‌.

دۆزی روشدی هاوکات له‌گه‌ل سو‌راخکردنی نیوده‌وله‌تییانه‌ی مافه‌کانی مرۆف له‌ تاران جاریکی تر زیندوو بووه‌وه‌. ئیمه‌ پیتشتر باسی خاله‌ دژواره‌کانی یاسای سزیمان کرد که‌ نا‌کو‌ک بوون له‌گه‌ل جارنامه‌ی گه‌ردوونی مافه‌کانی مرۆفی سه‌ر نه‌ته‌وه‌ یه‌که‌گرتووه‌کان (ماده‌ی ۵). هه‌روه‌ها باسی ئهو جیاوازیانه‌شمان کرد که‌ سیستمی یاسایی ئیران له‌ نیوان پیاو و ژندا به‌رقه‌راری کردووه‌، بۆ نمونه‌ ئهو بر‌گانه‌ی په‌یوه‌ندییان به‌ئه‌رک و مافه‌کانی هه‌ردوو لاوه‌ هه‌یه‌ (بۆ نمونه‌) لایه‌نه‌ یاسایه‌کانی بواری خیزان (به‌به‌راورد

له گهڻ مادھي ۱۶ ي جارنامھي گھردووني).

ھيروھھا دھڪري ٽھمن و ٽاسايشي ياساھي (۲۸) له ٽيراندا بھريٽھ ٽير پرسيا رھو، چونڪھ ٽمارھي بپيارھڪاني "سزاي مھرگ" كه له دادگاگردنه كورت و به پھلهڪاني ٽيرانھوھ دھردھچوو تا دھات زياديان دھڪرد. كاتي بپياري "سزاي مھرگ" به تايھت له بواي تاواني مادھ سركھرهكاندا دھدرا، دادگاكان پشتيان به ٽايھ ٽيكي قورٽان دھبھست 5:37/33 (پروانھ دھقي سورھتي المائده، پھراويزي ۲۲) كه ٽييدا هاتبو "ٽھوانھي شھر له گھڻ خودا و پيغھمبھرهكانيدا دھڪن و فھساد له سھر زھويدا بلاو دھڪنھوھ". ٽھمھ ھمان ٽايھت بوو كه دڙي تاوانھ سياسيھكان و تاوانھڪاني دڙ به ٽايين بهكار دھيٽرا.

ٽھورڙو سھرنج و بايھخ پييدانھكان له دھوري دوو بواي ديڪھ ڪوٽونھتھوھ: پرساي ٽازادي (ھلٽاردي - و) ٽايين و ٽازادي بيروپرا. ھھر كات ٽايين وھڪ ياساي ولات و سيستمى ياساھي چاوي لٽي ڪرا ٽھوھ رڙل و وھزيفھڪاني پاشخاني ٽاييني (مرڙف سھر به چ ٽايينيڪھ) له گھڻ ٽھوانھي له جارنامھ گھردوونيھڪھي نھتھوھ يھ ڪگرتوھكاندا هاتوھ دھڪھويٽھ ناڪوڪيھوھ: (ٽايين - و) ھلٽارديٽيكي شھخسي تاڪھ ڪھسھكانھ (مادھي ۱۸، جارنامھ). ٽھمھش ڪاريگھري خوڙي له سھر ستاتوي ياساھي تاڪھ ڪھسھكان به چڻ ديٽي. ٽھو كاتھ ٽازادي ٽايين (يا ٽايين ھلٽاردي - و) وھڪو "نابھرابھري له بھردھم ياسا" دا پيٽاسھ دھڪري: واتھ بيروباوھر و ٽايين و ٽايينزا جو داكان ھريھڪھ و ياساھيڪي تايھتي خوڙيان به سھر ٽھندام و ھو ادارھڪاني خوڙياندا پيادھ دھڪن، له پيٽس ھموو شتيڪيھوھ له بواي ڪولٽور و خوڙيندن و ياساڪاني خيڙاندا ٽھو ڪارھ دھڪن. ٽھم مسھله يھش له مادھڪاني ۱۲، ۱۳، ۱۴ ياساي بھريٽھيدا باسڪراوھ (۲۹).

ھلٽاردي ھھر ٽايينيٽيكي تر جگھ له و ٽايينه فھرميھي دھولتھ ھيھتي ماناي سنوور بھزاندي وھزيفھ و ٽھرڪ و مافھكان دھگھيھني،

چونڪھ دھولتھ وھڪ دھستھواڙھيھڪ بڙ گوزارش له يھڪ ٽاييني دياربڪراو پيٽاسھ دھڪري (سيستمى الذمھ). بهھمان شيٽوھ له پرووي ياساڪاني سزاشھوھ له كاتي غھرامھت داندا، واتھ كاتي يھڪيٽڪ ڪھسيٽيكي تر دھڪوڙيٽ، "جياوازي" دروست دھكات، چونڪھ بري ٽھو پارھيھ (غھرامھ يا جھريمھ) كه بڪوڙھڪھ له بري خوڙيھڪھ به ڪھسوكاري مردووهڪھي دھدات پھيوھنديان بهو ٽايينهوھ ھيھ ڪھ مرڙف ھيھتي يا پھريھوي دھكات. ھيروھھا مھرجھڪاني گھواھيدانيس پھيوھندي بهو ٽايينهوھ ھيھ ڪھ گھواھيدھر پھريھوي لٽي دھڪا. ھيروھڪو پيٽريش باسمان ڪرد ٽھوانھي له ٽيسلام وھردھگھريٽھوھ يا ڪوفر دھڪن سزاي مھرگيان دھدري.

مھرجي ھاوٽاٽيسبون ٽھوھيھ ڪھ مرڙف سھر به يھڪيٽڪ له ٽايينه دانپيٽدانراوھكان بيت، واتھ ٽيسلام يا ٽھو سي ٽايينه تر ڪھ له ياساي بھريٽھيدا دانيان پيٽانراوھ. به واتايھڪي دي نابي مرڙف له ٽيراندا بٽي ٽايين بيت، يا سھر به ٽايينيٽيكي دانپيٽدانھنراو بيت. ٽھم (نابي) يھ زبانيٽيكي گھورھي به بهھاييھڪاني ناو ٽيران گھياندا، چونڪھ ٽھگر نھبو نايھ به ٽيسلام ٽھوھ له ھموو مافھ ياساييھڪان بٽي بھش دھبون. به لام مرڙف دھبي ٽھوش بزانيٽي ڪھ پاشخاني ٽاييني به ستاتويھڪي ياساھي دھڙميٽري. مرڙف پيٽوستھ سھر به ٽايينيٽيكي دياربڪراو بيت، به لام پيٽوست ناکات برواي پي ھيٽ. به پيٽي مادھي ۲۳ ياساي بھريٽھي (۳۰) ھيچ ڪھسي بڙي نيھ له برواي شھخسي يھڪيٽي تر بڪوڙيٽھوھ و پرسياي لٽي بڪات.

سړینه وده خومه یښیزم

دواي دسه لوات گرتنه دهستی رفسنجانى، بالى رادیکالی ناو پښتم به شپوهیه کی سیستماتیک له سهنته رى دسه لوات دوور خرانه وه. پروسه یه ک بۆ "سړینه وده خومه یښیزم" له ئیران دهستی پی کرد. رفسنجانى نه وهی راگه یاند که وادروشمه شوپشگتپریه کان بهس نین و پیی وابوو له بری نه وه ده بی ئیران بیته ولاتیکی ئیسلامی نمونه بی له جیهاندا. ده بی سالانى نه وه ده کان بیته دسه لاهى بنیادنانه وهی تابووری ئیران نه ک دسه لاهى شوپش. ده بی ته ماح بخرتته بهر سده ده هه زار خوینده واری پله بهرز له هه ندران بۆ نه وهی بگه پینه وه بۆ ئیران. له پیناوی بنیادنانه وهی ئیراندا به هیچ شپوهیه ک نابى رۆلى سهرمايه و ته کنه لۆژیای بیگانه له بیر بکرتن. نه و زیانه تابووری بیانه له نه نجامی شهرى هه شت ساله ی دژ به عیراق که و ته وه مال ویرانکهر بوون. له پلانی پینج ساله ی ۱۹۹۰ - ۱۹۹۴ د بۆ یه که مین جار له میژووی کۆماری ئیسلامی ئیراندا بریاری نه وه درا که ئیران بۆی هه بی قهرز له ولاتانی بیانی وهرگرئ.

قهیرانی عیراق - کوهیت له سالى ۱۹۹۰ - ۱۹۹۱ د بووه هۆی سهرکه وتنیکی گه وره بۆ سیاسه ته پراگماتیسه کانى رفسنجانى. له م قهیراندا ئیران وهکو ولاتیکی بی لایه ن خۆی راگه یاند و هیچ نه بی به شپوهیه کی فهرمیش، پشتیوانی خۆی له بریاری نه ته وه یه کگرتووه کان سه بارت به گه مارۆدانى تابووری سهر عیراق، راگه یاند. جارتیکی تریش ئیران وهکو نه کته رتکی نیو بازیه دیپلوماسیبه کانى جیهان قبول کرا و په یوه ندیبه دیپلوماسیبه کانى خۆی له گه ل چه ن دین ولاتى تردا گری دایه وه. ده رامه تی هه نارده ی نه وت به ره و سهر وه ده چوو. عیراق ناچار کرا له لایه ک هیزه کانى خۆی له ته و اوای نه و ناوچه و زویه ئیرانیانه بکشینیته دواوه که به پیی ریکه وتنامه که ی ۱۹۷۵ به سنووری ده ولته تی ئیران

(شه تولعه ره ب) ده ژمیتردان و له لایه کی تریشه وه ده ست به گۆرینه وهی دیله کانى جهنگ بکات. هه لوه شان وهی یه کیستی سوڤیت له سالى ۱۹۹۱ د بووه هۆی ده ست پی کردنى کار و چالاکیه کانى ئیران له کۆماره کانى ناسیای ناوه راست و به تایبه تیش له کۆماری تاجیکستانى فارسى زمان. ئیران له گه ل کۆمه لگه ی نیوده وله تیدا هاوړا بوون. به تایبه ت له مه سه له ی خۆ دوور راگرتن له تالیبانه کانى نه فغانستان و به لایه نى که میشه وه له مه سه له ی نه مه گداری گروه شیعیه کانى نه وینده ری که له لایه ن تالیبانه کانه وه راوده نران. له سپتامبره ی سالى ۱۹۹۸ د به هۆی کوشتنى ۱۰ دیپلوماتى ئیرانى و رۆژنامه وانیکه وه له نه فغانستان قهیرانیکی سه خت قهرارى گرت. له به رامبر روخانى پښتمی تالیبان له سالى ۲۰۰۲ د ئیران خو شحالی خۆی دهرپری.

له قوناعی نه وه ده کاندای ئیران ده ستبه رداری نه و دووره په رتیزیه ی خۆی بوو که جارن له گه ل هه ندی پښتمی نیو جیهانى ئیسلامیدا پیاده ی ده کرد. له بری نه وه به شپوهیه کی نه کتیش که و ته هاریکار بکردنى نه و پښمانه. به هه مان شپوهش هاریکاری خۆی له گه ل حکومه تی ولاته کانى شورای هاریکاری که نداودا (GCC) ده ست پی کرده وه. ئیران نه ورۆکه به شداری کار و چالاکیه کانى ریکخراوی کونگره ی ئیسلامیش ICO ده کات. نه م به شداری کردنه ی تاران به تایبه ت له سالى ۱۹۹۷ د زور ناشکرا دهرکه وت به وهی نه م ریکخراویه توانی کونگره ی بالای خۆی له تاران ببه ستى و ناماده بوونی ژماره یه کی زوری سهرۆک ده ولت و سهرۆک وهیرانى ولاتانی ته و اوای جیهانى ئیسلامی له و کونگره یه دا به رجه سته بکات.

له سالى ۱۹۹۷ د خاتمه ی ناره زووی خۆی بۆ نزیکبوونه وه له ولاته یه کگرتووه کانى نه مریکا راگه یاند. خاتمه ی نه م ناره زووه ی هاوکات له گه ل کۆبوونه وه ی بالای سهرانى ئیسلامی و له دیدارتیکی CNN یشدا ناشکرا کرد. له و دیدارده خاتمه ی ناره زووه که ی خۆی له شپوهی په یامیتیکی راسته وخودا بۆ خه لکی نه مریکا دهرپری. نه وهی ناسته نگى له به رده م

ناساییکردنه ویه کی ته وای په یوه نندیه کانی ئیران - رۆژئاوادا درست کردبوو له لایه که وه نه و گه مارۆ ئابوورییه بوو (به هۆی نه وهی که گوایه ئیران پشتیوانی له تیرۆریزمی نیوده ولته تی ده کات) که ولاته یه کگرتوه کانی ئه مریکا له سالی ۱۹۹۵دا له دژی ئیران بریاری له سه ر دابوو، له لایه کی تریشه وه مه رجه کانی یه کیتی نه وروپا بوو سه باره ت پرسى سه لمان روشدی و پرسى میکۆنۆس (ئه م پرسه ی دوایی په یوه ندی به بریاری دادگایه کی ئه لمانییه وه هه بوو که تیایدا سه رانی هه ره به رزی ئیرانی به وه تا وانبار کردبوو که له سالی ۱۹۹۲دا ده ستیان له کوشتنی چوار به ره له ستکاری کوردا هه بووه له به رلین). له سالی ۲۰۰۰دا ولاته یه کگرتوه کانی ئه مریکا پچیک گه مارۆ ئابوورییه که ی سه ر ئیرانی سووک کرده وه. سه ردا نه کانی سه رۆک ده ولته ت و وه زبه رکه ان ئا ماره یه ک بوون بو ئه وه ی که ئیران چیت ره نه ونده ولاتیکی گۆشه گیر نییه. به لآم پاشه رۆژی کۆماری ئیسلامی ئیران له کۆتاییدا، به ئه گه ری زۆر په یوه ندی به تواناکانی رژیته وه هه یه که تا چهند ده توانی گرفته ئابووری و کۆمه لایه تییه گه وره کانی ئیران چاره سه ر بکا. دانیشته وانی ئیران به شپوه یه کی سه رسام ئاوه ر زیاد ده کن. به پیتی ئاماره فه رمییه کان دانیشته وانی ئیران له ۱۸,۹ میلیۆنه وه (۱۹۵۶) به رز بوه ته وه بو ۳۳,۷ میلیۆن (۱۹۷۶) تا له سالی ۱۹۸۶دا گه یشته ۴۵,۸ میلیۆن که س. رژیته ی گه شه کردنی دانیشته وانی ئیران له ناوه راستی هه شتاکاندا گه یشته ۳,۹٪ (یا سالی ۲ میلیۆن که س) که به یه کیک له به رزترین رژیته کانی جیهان ده ژمی ردی. به پیتی لیکۆلینه وه ی دیموگرافه ئیرانییه کان ده بوو تا سالی ۲۰۲۱ز ئیران خانوو و بژیو و کار بو ۱۶۰ میلیۆن که س دابین بکا.

له و کاته به دووه به شپوه یه کی ئاشکرا گه توگۆ له سه ر به رزیو نه وه ی سه رسام ئاوه ری دانیشته وانی کراوه و پرۆگرامیکی به پیزی خانه واده بییش ده ستی پی کردوو. ئیستا به شپوه یه کی فه رمی باس له رژیته ی له دایک بوون ده کری و له سالی ۱۹۹۵یشدا رژیته ی گه شه کردنی دانیشته وانی له

نیوان ۱,۶٪ - ۱,۷٪ دا قه راری گرتبوو. هه موو ژنیکی ئیرانی نه ورو ۳,۵ منالی ده بی به رامبه ر به ۷ منال له سالی ۱۹۸۶دا. به پیتی ئاماره فه رمییه کانی سالی ۱۹۹۶ دانیشته وانی ئیران خویان له ۶۶ میلیۆن که س ده دا که له نیویاندا ۵۱٪ فارس بوون (واته فارسی زمانه کان)، ۲۴٪ نازه ری بوون (له گه ل تورک زمانه کان) هه روه ها ۷٪ یشیان کورد بوون.

سه قامگیرکردنی دانیشته وانی ئیران که کاریکی زۆر پیوسته، ده کری بوتری که له به رنامه دایه. ئه گه ر نا کۆچکردنی خیری گوندنشینه کان بو ناو شار و پیوستی زیاتر کپین و هاوردنی خواره منه نی له ده ره وه و به رزیو نه وه ی راده ی بیکاری وه کوه ره شه یه ک دینه ئاراهه. "چه وساره کانی زه ی" واته موسته زعه فین، له لایه ن شوژی ئیسلامییه وه په یمانی ژبانیکی باشتریان پی درابوو. که چی ستانداردی ژبان له دوای شاره به ئه گه ری زۆر به ره و خراپی چوه. رژیته ی بیکاری و هه لآوسان ماوه یه کی زۆره به پیتی ئاماره فه رمییه کان له نیوان ۲۰٪ - ۳۰٪ دا قه راریان گرتوو، به لآم به ئه گه ری زۆر له راستیدا زۆر له وه ش به رزته.

زۆریه ی زۆری کارمه نده کانی ده ولته ناچار بوون که دوو سی کار بکه ن و گه نده لیش به ناو خوینی ئیداره کاندای گوزه ری ده کرد. پیشه سازی نه وت، بانکه کان و زۆریه ی کارخانه گه وره کان خۆمالی کران. ناچالاکی ئه م کارخانه به بوه گرفتیک له به رده م پرۆسه ی ریفۆرمکردنی ئابووری ئیراندا. چه ندین خۆپیشاندانی جه ماوه ری له دژی رژیتم، به تاییه ت نه وانیه ی له لایه ن خۆبندکارانه وه، له سالی ۱۹۹۲وه له شاره گه وره کانی ئیراندا ئه نجام دران. خۆپیشاندهران به توندترین شیوه ده ستی خویان وه شاندا، ئه مه ش بو رژیتمی ئیسلامی ئیران نیشانه یه کی خراپ بوو. به لآم له هه مان کاتدا چه ند نیشانه یه کی باشیش له ئارادا بوون: پرۆگرامی یا پلانی سه رکه وتوانه ی خیزان، که پیشتربیش ئاماره مان بو کرد، دابه زینی خیری رژیته ی مردنی منالان، ده وتری که گوایه ته وای منالان ئیستا ده چنه قوتابخانه و راده ی خۆبنداره ویش له ماوه ی ۱۰ سالدا له ۴۰٪

بهرزبوهوه بۆ ۷۰٪ (ئەگەر مەرۆف برۆا بەئامارە فەرمییەکانی دەولەت بکا). زۆر نیشانەى ئابووریش هەن که ئاماژە بۆ گۆرانیکی پۆزەتیشانە دەکن. کەلەکه بوونی دراویکی ئیحتیاتی زۆرتر له ئەنجامی بهرزبوونهوهی داھاتی نەوتەوه دەبیستە ھۆی ئەوهی ئییران له بواری دانەوهی قەرزه دەرەکییەکانی خۆیدا (کە کەمن) هیچ جۆرە سەختییەک بەدی نەکات.

بەراویزەکان:

(۱) هاشمییهکان نەوهی هاشمن، باوکی باپییری محەمەد که بەشیکن له قورەیش. مەملەکهتی ئوردونی هاشمی ئەمڕۆ که سەرۆکهکی عەبدوللای دووهمه، بەچل پشت دەگاتەوه پیغەمبەر (ن).

(۲) سوننهکان (له سوننهتەکانی پیغەمبەرەوه هاتووه) زۆرینهی ئیسلام پیک دین، بەلام شیعهکان (که له شیعهی عەلییهوه: هەوادارەکانی عەلییهوه هاتووه) کەمینە پیک دین و پیمان وایه ئیمامی عەلی که ئامۆزا و زاوای پیغەمبەرە، دەبوو جینگە پیغەمبەری بگرتایهوه (ن).

(۳) مەبەست له Ulama، زانا ئایینییهکان و تیۆلۆگە یاساناسەکانە (ن).

(۴) رۆژژمیری ئیسلامی لهو رۆژەوه دەست پێ دەکات که پیغەمبەر له مەککهوه بهروه مەدینه کۆچی کردووه (که دەکاتە سالی ۶۲۲ زایینی)، واته ئەو سالی دەکاتە سالی ژماره یەک. له ئییران هەم رۆژژمیری هەتاوی که سەری سالی دەکهوێتە بهارهوه و هەم رۆژژمیری قەمەریش بەکار دیت که نزیکە ۱۱ رۆژ له سالی هەتاوی کورتتره. بۆیه ئەو جیاوازییه له رۆژەکاندا دەبینرێ (ن).

(۵) بەر لهوهی ئەم مادیه بگۆردریت بەم شیوهیهی خوارهوه بووه:

اصل سابق- اصل پنجم در زمان غیبت حضرت ولی عصر، عجل الله تعالی فرجه، در جمهوری اسلامی ایران ولایت امر و امامت امت بر عهده فقیه عادل و با قنوی، آگاه به زمان، شجاع، مدیر و مدبر است، که اکثریت مردم او را به رهبری شناخته و پذیرفته باشند و در صورتی که هیچ فقیهی دارای چنین اکثریتی نباشد رهبر یا شورای رهبری مرکب از فقهای واجد شرایط بالا طبق اصل یکصد و هفتم عهدهدار آن میگردد.

(۶) له رووی دەستەوازییەوه مەرۆف دەتوانی جیاوازی له نێوان شەریعه و یاسادا بکات. گرنگترین شت بەنێسبەت شەریعهوه ئەودیه که یاسای خوایه، قانونیش له رووی ماناوه وا دیتەوه وایه که لەسەر بنه‌ما یاساییهکان داریژراوه (ن).

(۷) دەقی مادەى دووهمى یاسای بنه‌رتى بەم شیوهیهیه:

اصل ۲:

جمهور اسلامی، نظامی است بر پایه ایمان به:

۱- خدای یکتا لا اله الا الله واختصاص حاکمیت و تشریح به او و لزوم تسلیم در برابر امر او.

۲- وحی الهی و نقش بنیادی آن در بیان قوانین.

۳- معاد و نقش سازنده آن در سیر تکاملی انسان به سوی خدا.

۴- عدل خدا در خلقت و تشریح.

۵- امامت و رهبری مستمر و نقش اساسی آن در تداوم انقلاب اسلام.

۶- کرامت و ارزش والای انسان و آزادی توأم با مسئولیت او در برابر خدا، که از راه:

الف - اجتهاد مستمر فقهای جامع الشرایط بر اساس کتاب و سنت معصومین سلام الله علیهم اجمعین.

ب- استفاده از علوم و فنون و تجارب پیشرفته بشری و تلاش در پیشبرد آنها،

ج- نفی هر گونه ستمگری و ستم کشی و سلطه‌گری و سلطه‌پذیری،

قسط و عدل و استقلال سیاسی و اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی و همبستگی ملی را تأمین میکند.

(۸) ماده‌کسانی ۹۱ - ۹۹ی یاسای بنه‌ره‌تی ئیران به‌شیتوه‌یه‌کی گشتی باس له و ده‌سه‌لایته به‌رفراوانه دیکتاتورانه‌ی شورای نیگابان ده‌کات. له‌م مادانه‌دا زۆر به‌پروونی باسی ئه‌وه کراوه که به‌بی بوونی ئه‌م شورایه ته‌نانه‌ت په‌رله‌مانیش هیچ جوړه ئیعتبارتیکی نییبه. به‌ه‌مان شیتوه باس له پیکه‌اته و کاره‌کانی ئه‌م شورایه ده‌کات. ده‌قی ئه‌م مادانه به‌م شیتوه‌یه‌ی خواره‌وه‌یه:

اصل ۹۱:

۱- به منظور پاسداری از احکام اسلام و قانون اساسی از نظر عدم مغایرت مصوبات مجلس شورای اسلامی با آنها، شورایی به نام شورای نگهبان با ترکیب زیر تشکیل میشود:

۱- شش نفر از فقهای عادل و آگاه به مقتضیات زمان و مسائل روز، انتخاب این عده با مقام رهبری است.

۲- شش نفر حقوق‌دان، در رشته‌های مختلف حقوقی، از میان حقوق‌دانان مسلمانی که به وسیله رئیس قوه قضاییه به مجلس شورای اسلامی معرفی میشوند و با رأی مجلس انتخاب میگردند.

اصل ۹۲:

اعضای شورای نگهبان برای مدت شش سال انتخاب می شوند ولی در نخستین دوره پس از گذشتن سه سال، نیمی از اعضای هر گروه به قید قرعه تغییر مییابند و اعضای تازه‌ای به جای آنها انتخاب میشوند.

اصل ۹۳:

مجلس شورای اسلامی بدون وجود شورای نگهبان اعتبار قانونی ندارد مگر در مورد تصویب اعتبارنامه نمایندگان و انتخاب شش نفر حقوق‌دان اعضای شورای نگهبان.

اصل ۹۴:

کلیه مصوبات مجلس شورای اسلامی باید به شورای نگهبان فرستاده شود، شورای نگهبان موظف است آن را حداکثر ظرف ده روز از تاریخ وصول از نظر انطباق بر موازین اسلام و قانون اساسی مورد بررسی قرار دهد و چنانچه آن را مغایر ببیند برای تجدید نظر به مجلس بازگرداند در غیر این صورت مصوبه قابل اجر است.

اصل ۹۵:

در مواردی که شورای نگهبان مدت ده روز را برای رسیدگی و اظهار نظر نهایی کافی نداند، میتواند از مجلس شورای اسلامی حداکثر برای ده روز دیگر با ذکر دلیل خواستار تمدید وقت شود.

اصل ۹۶:

تشخیص عدم مغایرت مصوبات مجلس شورای اسلامی با احکام اسلام با اکثریت فقهای شورای نگهبان و تشخیص عدم تعارض آنها با قانون اساسی بر عهده اکثریت همه اعضای شورای نگهبان است.

اصل ۹۷:

اعضای شورای نگهبان به منظور تسریع در کار میتوانند هنگام مذاکره درباره لایحه یا طرح قانونی در مجلس حاضر شوند و مذاکرات را استماع کنند، اما وقتی طرح یا لایحه‌ای فوری در دستور کار مجلس قرار گیرد، اعضای شورای نگهبان باید در مجلس حاضر شوند و نظر خود را اظهار نمایند.

اصل ۹۸:

تفسیر قانون اساسی به عهده شورای نگهبان است که با تصویب سه چهارم آنان انجام میشود.

اصل ۹۹:

۱- شورای نگهبان نظارت بر انتخابات مجلس خبرگان رهبری، ریاست جمهوری، مجلس شورای اسلامی و مراجعه به آراء عمومی و همه پرسی را بر عهده دارد.

(۹) اصل ۱۰۷:

پس از مرجع عالیقدر تقلید و رهبر کبیر انقلاب جهانی اسلام و بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران حضرت ایت الله العظمی امام خمینی (قدس سره الشریف) که از طرف اکثریت قاطع مردم به مرجعیت و رهبری شناخته و پذیرفته شدند، تعیین رهبر به عهده خبرگان منتخب مردم است، خبرگان رهبری دربار همه فقهاء واجد شرایط مذکور در اصول پنجم و یکصد و نهم بررسی و مشورت میکنند، هر گاه یکی از آنان را اعلم به احکام و موضوعات فقهی یا مسائل سیاسی و اجتماعی یا دارای مقبولیت عامه یا واجد برجستگی خاص در یکی از صفات مذکور در اصل یکصد و نهم تشخیص دهند او را به رهبری انتخاب میکنند و در غیر این صورت یکی از آنان را به عنوان رهبر انتخاب و معرفی مینمایند رهبر منتخب خبرگان، ولایت امر و همه مسئولیت های ناشی از آن را بر عهده خواهد داشت، رهبر در برابر قوانین با سایر افراد کشور مساوی است.

(۱۰) ماده ۱۱۰ یاسای بنه رته تی به م شتیه به باس له دهسه لاته دیکتاتوریه کانی رابه دهکات. له راستیدا رابه هیچ شتیک نه ماوه که به دهستی نه بی. ده بی خوتنه ر سه رنجی نه وه بدات که نووسه ره کان هم همیشه له به ر روشنایی یاسا بنه رته تیبه که ی سالی ۱۹۷۹ باس له شته کان ده کن. به لام هه ندیک له ماده کان دوای مردنی خومه بینی / ریفورمی ۱۹۸۹ هه ندیک گوران کار بیان به سه ردا هاتووه. من له هه موو په راوتزه کاندا دهقه تازه کانم نووسیوه ته وه، ته نها له دوو جیگادا نه بی که نووسه ره کان مه به ستیان بووه (ماده ی ۵، ۱۱۰) لیره دا نووسه ره کان له به ر روشنایی دهقه کونه که دا باس له دهسه لاته کانی رابه ده کن. به لام دواتر له ژیر سه رده پی "ریفورم کردنی یاسای بنه رته تی ۱۹۸۹" دا نووسه ره کان له به ر روشنایی دهقه ریفورم کراوه که دا باس له دهسه لاته کانی رابه

ده کن. بویه من لیره دا هه ردو دهقه که م نووسیوه ته وه. دهقه کونه که ی ماده ی ۱۰۷: وظایف و اختیارات رهبری:

۱- تعیین فقهای شورای نگهبان.

۲- نصب عالیترین مقام قضایی کشور.

۳- فرماندهی کلی نیروهای مسلح به ترتیب زیر.

الف - نصب و عزل رییس ستاد مشترک.

ب- نصب و عزل فرمانده کل سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.

ج- تشکیل شورای عالی دفاع ملی، مرکب از هفت نفر از اعضای زیر.

- رییس جمهور.

- نخست وزیر.

- وزیر دفاع.

- رییس ستاد مشترک.

- فرمانده کل سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.

- دو مشاور به تعیین رهبر.

د- تعیین فرماندهان عالی نیروهای سه گانه به پیشنهاد شورای عالی دفاع.

ه- اعلام جنگ و صلح و بسیج نیروهای به پیشنهاد شورای عالی دفاع.

۴- امضای حکم ریاست جمهور پس از انتخاب مردم صلاحیت داوطلبان ریاست جمهوری از جهت دارا بودن شرایطی که در این قانون میآید باید قبل از انتخابات به تأیید شورای نگهبان و در دوره اول به تأیید رهبری برسد.

۵- عزل رییس جمهور با در نظر گرفتن مصالح کشور، پس از حکم دیوان عالی کشور به تخلف وی از وظایف قانونی یا رأی مجلس شورای ملی به عدم کفایت سیاسی او.

۶- عفو یا تخفیف مجازات محکومیت، در حدود موازین اسلامی، پس از پیشنهاد دیوان عالی کشور.

نهمه ش دهقه تازه که به که خوتنه ر دواتر پتویستی پتی هه به:

وظایف و اختیارات رهبر

۱- تعیین سیاستها کلی نظام جمهوری اسلامی ایران پس از مشورت با مجمع

تشخیص مصلحت نظام.

۲- نظارت بر حسن اجرای سیاستهای کلی نظام.

۳- فرمان همه‌پرسی.

۴- فرماندهی کلی نیروهای مسلح.

۵- اعلام جنگ و صلح و بسیج نیروها.

۶- نصب و عزل و قبول استعفای:

الف - فقه‌های شورای نگهبان.

ب- عالیترین مقام قوه قضاییه.

ج- رییس سازمان صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.

د- رییس ستاد مشترک.

ه- فرمانده کل سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.

و- فرماندهان عالی نیروهای نظامی و انتظامی.

۷- حل اختلاف و تنظیم روابط قوای سه گانه.

۸- حل معضلات نظام که از طرق عادی قابل حل نیست، از طریق مجمع تشخیص مصلحت نظام.

۹- امضاء حکم ریاست جمهوری پس از انتخاب مردم صلاحیت داوطلبان ریاست جمهوری از جهت دارا بودن شرایطی که در این قانون می‌آید باید قبل از انتخابات به تأیید شورای نگهبان و در دوره اول به تأیید رهبری برسد.

۱۰- عزل رییس جمهور با در نظر گرفتن مصالح کشور پس از حکم دیوان عالی کشور به تخلف وی از وظایف قانونی، یا رأی مجلس شورای اسلامی به عدم کفایت وی بر اساس اصل هشتاد و نهم.

۱۱- عفو یا تخفیف مجازات محکومیت در حدود موازین اسلامی، پس از پیشنهاد رییس قوه قضاییه.

رهبر میتواند بعضی از وظایف و اختیارات خود را به شخص دیگری تفویض کند.

(۱۱) اصل ۴:

کلیه قوانین و مقررات مدنی، جزایی، مالی، اقتصادی، اداری، فرهنگی،

نظامی، سیاسی و غیر اینها باید بر اساس موازین اسلامی باشد این اصل بر اطلاق یا عموم همه اصول قانون اساسی و قوانین و مقررات دیگر حاکم است و تشخیص این امر بر عهده فقهاء شورای نگهبان است.

(۱۲) اصل ۱۲:

دین رسمی ایران، اسلام و مذهب جعفری اثنیعشری است و این اصل الی الابد غیر قابل تغییر است و مذاهب دیگر اسلامی اعم از حنفی، شافعی، مالکی، حنبلی و زیدی دارای احترام کامل میباشند و پیروان این مذاهب در انجام مراسم مذهبی، طبق فقه خودشان آزادند و در تعلیم و تربیت دینی و احوال شخصیه ازدواج، طلاق، ارث وصیت و دعاوی مربوط به آن در داگاهها رسمیت دارند و در هر منطقه‌ای که پیروان هر یک از این مذاهب اکثریت داشته باشند، مقررات محلی در حدود اختیارات شوراها بر طبق آن مذهب خواهد بود، با حفظ حقوق پیروان سایر مذاهب.

(۱۳) مه‌به‌ست له madhhab کۆ madhahib، نهو نایینزایانه‌یه که له نیسلامدا ههن و ههریه‌که‌یان به‌ناوی داهیتنه‌ره‌کانیانه‌وه ناونراون (ن).

(۱۴) ماده‌ی ۶۴ باس له نماینده‌گی په‌رله‌مانی په‌یره‌وانی نایینه‌کانی تر ده‌کات.

اصل ۶۴:

عده نمایندگان مجلس شورای اسلامی دویست و هفتاد نفر است و از تاریخ همه‌پرسی سال یکهزار و سیصد و شصت و هشت هجری شمسی پس از هر ده سال، با در نظر گرفتن عوامل انسانی، سیاسی، جغرافیایی و نظایر آنها حداکثر بیست نفر نماینده میتواند اضافه شود زرتشتیان و کلیمیان هر کدام یک نماینده و مسیحیان اشوری و کلدانی مجموعاً یک نمایند و مسیحیان ارمنی جنوب و شمال هر کدام یک نماینده انتخاب میکنند.

محدوده حوزه‌های انتخابیه و تعداد نمایندگان را قانون معین میکند.

(۱۵) من به‌ش به‌حالی خۆم وا له‌م دپره تی ده‌گه‌م که موسلمان‌ه‌کان ته‌نها بۆیان هه‌یه کاندیدی‌کی موسلمان هه‌لبژترین. به‌ه‌مان شیوه جووه‌کان کاندیدی جو و مه‌سیحییه‌کان کاندیدی مه‌سیحی و... هتد. واته به‌کیکی موسلمان بۆی نییه کاندیدی‌کی جو هه‌لبژیری یا به‌پیچه‌وانه‌وه.

(۱۶) واته ته‌نها نایدیولۆژی نیسلام هه‌یه و ریگه نادری هیچ نایدیولۆژییه‌کی دیکه

هه‌بێ. بۆیه‌شه‌ پێگه‌ به‌حیزیه‌کان نادریت که وه‌کو حیزب به‌شداری هه‌لێژاردنه‌کان بکه‌ن چونکه‌ که‌ یه‌ک ئایدیۆلۆژیا هه‌بوو چیتر پێویست به‌وه‌ نا‌کا گروپ و حیزبه‌ جو‌داکان به‌ریه‌ره‌کانی له‌گه‌ڵ یه‌کتهدا بکه‌ن چونکه‌ ده‌بێ بروایان به‌هه‌مان ئایدیۆلۆژیای هه‌بێ و بۆ هه‌تا هه‌تاییش.

(۱۷) واته‌ راگرتنی بریار و یاساکان بۆ ماوه‌یه‌کی دیاریکراو، نه‌ک هه‌له‌شانه‌وه‌یان.

(۱۸) به‌پیتی ماده‌ی ۱۱۲ ئەم ده‌زگایه‌ که‌ ره‌فسنجانی سه‌رۆکایه‌تی ده‌کرد ده‌سه‌لاتییکی یه‌که‌جار گه‌وره‌ی خرایه‌ ژێر ده‌سته‌وه‌، ئه‌ویش یه‌کالا‌کردنه‌وه‌ی نا‌کو‌کییه‌کانی نێوان په‌رله‌مان و شو‌رای نیگابانه‌. له‌ سه‌ره‌جه‌می وڵاته‌ پێشکه‌وتوه‌وه‌کاندا ئەم کاره‌ دادگای بالا یا ده‌ستووری ده‌یکات. چ ئەم ده‌زگایه‌ و چ شو‌رای نیگابانیش ئەگه‌ر نه‌لێین هه‌میشه‌ ئه‌وه‌ به‌زۆری هه‌ر له‌ ده‌ستی کۆنسیتراتیفه‌کاندا بووه‌:

اصل ۱۱۲

مجمع تشخیص مصلحت نظام برای تشخیص مصلحت نظام در مواردی که مصوبه مجلس شورای اسلامی را شورای نگهبان خلاف موازین شرع و یا قانون اساسی بداند و مجلس با در نظر گرفتن مصلحت نظام نظر شورای نگهبان را تأمین نکند و مشاوره در اموری که رهبری به آنان ارجاع میدهد و سایر وظایفی که در این قانون ذکر شده است به دستور رهبری تشکیل میشود.

اعضاء ثابت و متغیر این مجمع را مقام رهبری تعیین مینماید مقررات مربوط به مجمع توسط خود اعضاء تهیه و تصویب و به تأیید مقام رهبری خواهد رسید.

(۱۹) اصل ۱۶۷:

قاضی موظف است کوشش کند حکم هر دعوا را در قوانین مدونه بیابد و اگر نیابد با استناد به منابع معتبر اسلامی یا فتاوی معتبر، حکم قضیه را صادر نماید و نمیتواند به بهانه سکوت یا نقص یا اجمال یا تعارض قوانین مدونه از رسیدگی به دعوا و صدور حکم امتناع ورزد.

(۲۰) مه‌به‌ست له‌و دیارییه‌یه‌ که‌ زاوا به‌یانی زوو ده‌یداته‌ بووک، پاش ئه‌وه‌ی شه‌وی یه‌که‌می له‌گه‌لدا به‌سه‌ر برد. ئەمه‌ جو‌ره‌ نه‌ریتیکه‌ که‌ له‌ هه‌ندی وڵاتدا پیاده‌ ده‌کړئ.

(۲۱) اصل ۱۰:

از آنجا که خانواده واحد بنیادی جامعه اسلامی است، همه قوانین و مقررات و برنامه ریزیهای مربوط باید در جهت آسان کردن تشکیل خانواده، پاسداری از قداست آن و استواری روابط خانوادگی بر پایه حقوق و اخلاق اسلامی باشد.

اصل ۱۱:

به حکم آیه کریمه "ان هذه امتکم امة واحدة وانا ربکم فاعبدون" همه مسلمانان یک امت اند و دولت جمهوری اسلامی ایران موظف است سیاست کلی خود را بر پایه ائتلاف و اتحاد ملل اسلامی قرار دهد و کوشش دیر به عمل آورد تا وحدت سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جهان اسلام را تحقق بخشد.

(۲۲) به‌پیتی ئایه‌تی ۳۳ی سوره‌تی المائده‌ سزای ئه‌وانه‌ی شه‌ر له‌گه‌ل خوا و پیغه‌مبه‌ره‌کانی خوا‌دا ده‌که‌ن و فه‌ساد له‌سه‌ر زه‌ویدا بلا‌و ده‌که‌نه‌وه‌ کوشتن و هه‌ل‌واسین و ده‌ست و قاچ برینه‌وه‌یه‌ - و.

ده‌قی ئایه‌ته‌که‌ به‌م شیوه‌یه‌یه‌:

"إنما جزاء الذین یحاربون الله ورسوله ویسعون فی الارض فسادا أن یقتلوا أو یصلبوا أو تقطع أیدیهم وأرجلهم من خلف أو ینفوا من الارض ذلک لهم خزی فی الدنیا ولهم فی الآخرة عذاب عظیم".

(۲۳) به‌پیتی ئەم ماده‌یه‌ بو‌وایه‌ ئه‌وه‌ نه‌ده‌بوو ئازار و ئەشکه‌نجه‌دان له‌ ئێراندا هه‌بو‌وایه‌:

اصل ۳۳:

هر گونه شکنجه برای گرفتن اقرار و یا کسب اطلاع ممنوع است. اجبار شخص به شهادت، اقرار یا سوگند، مجاز نیست و چنین شهادت و اقرار و سوگندی فاقد ارزش و اعتبار است متخلف از این اصل طبق قانون مجازات میشود.

(۲۴) سه‌ره‌جه‌می ئه‌و حیزبانیه‌ی له‌ ناو ئێران و کوردستاندا بوون و له‌گه‌ل ده‌وله‌تدا نه‌بوون ناچار کران ناو شار به‌حجی بیتلن و روو له‌ چیاکان یا له‌ ده‌ره‌وه‌ی ئێران بکه‌ن. مجاهدین خلق پاش ماوه‌یه‌ک له‌ په‌رته‌وازه‌بوون رووی له‌ عیتراق کرد. ئەم حیزبه‌ باره‌گای گه‌وره‌ی له‌ ناو شاره‌کانی کوردستاندا هه‌بووه‌. ده‌وله‌تی عیتراق زرنگانه‌ توانی بۆ مه‌به‌ست و پیلانه‌کانی خۆی به‌کاربان بێنی، بۆ فو‌ونه‌ له‌ سه‌رکو‌تکردنی راپه‌رینه‌کاندا. ئه‌وه‌ی په‌یوه‌ندی به‌کوردده‌وه‌ هه‌بێ ئه‌وه‌یه‌ که‌ مجاهدین چه‌ندین جار ده‌ستی له‌ کوشتن و سه‌رپرینی خه‌لکی کورددا هه‌بووه‌. خه‌لکی ئاسایی ئه‌وه‌ ده‌گێرینه‌وه‌ که‌ له‌ کاتی راپه‌رینی به‌هاری ۱۹۹۱دا

به‌بهره‌چاوی خوْیا‌نه‌وه ئه‌ندامه‌کانی ئه‌م حیزبه‌یان دیوه که چه‌ندین کوردیان کوشتووه. به‌لگه‌نامه‌کانی دوای روخانی پِژیمی به‌عس به‌شیک له‌م راستیا‌نه‌یان ناشکرا کرد.

(۲۵) له‌م بواره‌دا پِژیمی ئیران و عیراق به‌یه‌ک ئاراسته‌دا گوزهر ده‌که‌ن. له‌هه‌ردوو لا پِژیمی ئیسلامی و به‌عسی خوْیان هاویشستۆته نیتو ته‌واوی داموده‌زگا‌کانی ولاته‌که‌وه و ده‌ستیان به‌سه‌ر سه‌رجه‌می ده‌زگا‌گرینگه‌کاندا گرتووه. بۆ پته‌وکردنی ئه‌مه‌ش هه‌ریه‌که و هه‌زاره‌ها ئه‌ندامیان کوکرده‌ۆته‌وه که له‌ ئیران له‌ شیوه‌ کوومیسته و پاسداران و... هتد دایه، له‌ عیراقیشدا له‌ شیوه‌ی ئه‌من و موخابه‌رات و حیزب... هتد دایه. له‌ زۆریه‌ی داموده‌زگا‌کاندا له‌ ئیران کوکله‌ مه‌لایه‌ک و له‌ عیراقدایه‌عسییه‌کی بۆ فه‌ر که‌ خاوه‌نی پله‌یه‌کی نزمه‌ن له‌ ناو ئیداره‌کاندا، ده‌سه‌لاتی ته‌واویان ته‌نانه‌ت به‌سه‌ر به‌رپه‌یه‌به‌ر و سه‌ره‌ۆکی ئیداره‌کانیشدا هه‌یه.

(۲۶) اصل ۲۴:

نشریات و مطبوعات در بیان مطالب آزادند مگر آن که مخل به مبانی اسلام یا حقوق عمومی باشد، تفصیل آن را قانون معین میکند.

(۲۷) ماده‌ی ۱۷۵:

در صدا و سیماى جمهوری اسلامی ایران، آزادی بیان و نشر افکار با رعایت موازین اسلامی و مصالح کشور باید تأمین گردد.

نصب و عزل رییس سازمان صدا و سیماى جمهوری اسلامی ایران با مقام رهبری است و شورایی مرکب از نمایندگان رییس جمهور و رییس قوه قضاییه و مجلس شورای اسلامی هر کدام دو نفر نظارت بر این سازمان خواهند داشت. خط مشی و ترتیب اداره سازمان و نظارت بر آن را قانون معین میکند.

(۲۸) مه‌به‌ست له‌و یاسایانه‌یه که هه‌م جوْره‌ نازادییه‌ک بۆ هاو‌لاتییه‌کان به‌رقه‌رار ده‌کا و هه‌م له‌ ده‌ستدریژی هاو‌لاتییه‌کانی تر یا کوْمه‌لگاش ده‌یانپارتیزی.

(۲۹) له‌ په‌راویزی ژماره‌ ۱۲ دا ماده‌ی ۱۲ دانراوه، وا له‌ خواریشه‌وه ماده‌ی ۱۳ و ۱۴ یاسای بنه‌ره‌تی داده‌نیتم:

ماده‌ی ۱۳: باس له‌ مافی زه‌رده‌شته‌کان، جو‌ه‌کان و کرېسته‌کان ده‌کات.

ایرانیان زرتشتی، کلیمی و مسیحی تنها اقلیت‌های دینی شناخته می‌شوند که

در حدود قانون در انجام مراسم دینی خود آزادند و در احوال شخصییه و تعلیمات دینی بر طبق آیین خود عمل میکنند.

ماده‌ی ۱۴: باس له‌ پِژگرتنی غه‌یره موسلمانه‌کان ده‌کات له‌ لایه‌ن موسلمانه‌کانه‌وه:

به حکم آیه شریفه "لاینهاکم الله عن الذین لم یقاتلوکم فیالدین ولم یخرجوکم من دیارکم ان تبروه‌م و تقسطوا الیه‌م ان الله یحب المقسطین" دولت جمهوری اسلامی ایران و مسلمانان موظفند نسبت به افراد غیر مسلمان با اخلاق حسنه و قسط و عدل اسلامی عمل نمایند و حقوق انسانی آنان را رعایت کنند این اصل در حق کسانى اعتبار دارد که بر ضد اسلام و جمهوری اسلامی ایران توطئه و اقدام نکنند.

(۳۰) اصل ۲۳:

تفتیش عقاید ممنوع است و هیچکس را نمیتوان به صرف داشتن عقیده‌ای مورد تعرض و مواخذه قرار داد.

Martin, Vanessa: Creating an Islamic State. Khomeini and the making of a New Iran. London, 2003.

Menashri, David: Iran. A decade of War and revolution. New York and London. 1990.

Nordberg, Michael: Profetens folk. State samhälle och kultur I islam under 1000 ar. Stockholm, 1988.

Schacht, Joseph: An Introduction to Islamic Law. Oxford, 1979.

Schirazi, Ashga: The Constitution of Iran. Politics and the State in the Islamic republic. London, 1997.

Utas, Bo: Islam og samfundet. Köpenhamn, 1982 / textsamling.

Vakili, Valla: The Political Thought of Abdolkarim Sorerish. New York, 1996.

Vatikiotis, Panayotis: Islam and the state. London, 1987.

* بۆ بەدواداچوونی تیرم و دەستەواژە ئیسلامییەکان و ماناگانیان،
هەرۆهە تیکست و سەرچاوهکان برۆانه:

Encyclopaedia of Islam. New York (London/ Leiden)
and

Shorter Encyclopaedia of Islam. (D: o).

* بۆ بەدواداچوونی تیرم بەردەوامی هەوڵەکانی ئێران برۆانه:

Discours. An Iranian Quarterly. Tehran. 1999.

سەرچاوهکان:

Ahmed, Ishtiaq: The Concept of an Islamic State. An Analysis of the ideological Controversy in Pakistan. Stockholm, 1985.

Bakhash, Shaul: The Reign of the Ayatollahs. Iran and the Islamic Revolution. New Yourk, 1984.

Bashiriyeh, Hossein: The State and Revolution in Iran 1962 - 1982. London, 1982.

Brumberg, Daniel: Reinventing Khomeini. The Struggle for Reform in Iran. Chicago and London 2001.

Chubin, Shahram: Whither Iran? Reform Domestic Politics and National Security. Adelphi Papers, 342. London 2002.

Dahle'n Ashk: Deciphering the Meaning of Revealed Law. The Surûshian Paradigm in Shi'i Epistemology. Uppsala, 2001.

Ehteshami, Anoushirvan: After Khomeini: The Iranian Second Republic. London, 1995.

Ende, Werner: Arabische Nation und Islamische Geschichte. Die Umayyaden in Utreil arabischer Autoren des 20. Jahrhunderts. Beirut / Wiesbaden, 1977.

Esposito, John and Ramazani, R. K (red): Iran at the Crossroads. New York, 2001.

Ferdinand, Klaus och Mozaffari, Mehdi (red): Islam: state and Society. NIAS, 1988.

Gavahi, abdoLrahim: Islamic Revolution of Iran. Conceptual Aspects and Religious Dimension. Uppsala, 1987.

Hiro, Dilip: Iran under the Ayatollahs. 1987.

Hjärpe, Jan: Politisk islam: Studier I muslims fundamentalism. Andra upplagan. Stockholm, 1983.

Hooglund, Eric (red): Twenty Years of Islamic Revolution. Political and Social Transition in Iran since 1979. Syracuse, 2002.

Johnsson, Bo: Islamisk rätt: Studier I den islamiska iätt - och samhällsordningen. Stockholm, 1975.

Keddie, Nikki R. och Hooglund (red): The Iranian Revolution and the Islamic Republic. Boulder, Col, 1986.

Kepel, Gilles: Jihad. Expansion et de'clin del islamisme. Paris, 2000.

Martin, Vanessa: Women, Religion and Culture in Iran. Richmond, 2002.

پیراست

6	نهم کتیبه که
12	پیشه کیی نووسه ر بۆ چاپی کوردی
17	ئیسلاام و خیلافهت
20	رۆلی دهولته، خیزان، ئایین
27	پاشماوه سیاسی و میژووویییه کان
31	یاسای بنه رته تی کۆماری ئیسلامیی ئیران
32	پرنسیپه بنه رته تییه کانی نهم سیستمه
38	سیستمی سیاسی له چوارچێوه ی یاسای بنه رته تیدا شورای نگهبان
40	رابهر
44	په رله مان
48	سه رۆک کۆمار و حکومهت
50	ریفۆرمکردنی یاسای بنه رته تی ۱۹۸۹
52	سیستمی یاسایی
54	خاله ناکۆکه کان یاساکانی خیزان و سزادان
58	سیستمی سیاسی له واقعیی ئیراندا
66	سه رۆک کۆمار
72	ئیداره کان و سه ریه خویی ناوچه کان
75	پیتکه ئینانی رای گشتی
80	ئازادی و مافه کانی مرۆڤ دۆزی سه لمان روشدی
85	سپینه وه ی خومه یینیزم
90	په راویزه کان
101	سه رچاوه کان